

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΝΟΜΙΚΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ»

ΓΝΩΣΤΙΚΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ: ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ &
ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ»

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΝΑΘΑΛΙΑ – ΕΙΡΗΝΗ ΙΟΡΔΑΝΙΔΟΥ

ΔΙΔΑΣΚΩΝ: Κ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ

Περιεχόμενα

Πίνακας περιεχομένων.....	1
Συντομογραφίες	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4

Μέρος πρώτο

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

1. Η έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας κατά το άρθρο 13 του Συντάγματος...	6
A) Εκφάνσεις της θρησκευτικής ελευθερίας.....	6
i) Ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης.....	9
ii) Ελευθερία της λατρείας.....	11
B) Η θρησκευτική ελευθερία διαφέρει από την ανεξιθρησκεία.....	13
Γ) Φορείς και αποδέκτες της θρησκευτικής ελευθερίας.....	14
i) Φορείς της θρησκευτικής ελευθερίας.....	14
ii) Φορείς της σχετικής υποχρέωσης.....	15
2. Προϋποθέσεις και περιορισμοί της θρησκευτικής ελευθερίας.....	16
A) Προϋποθέσεις προστασίας.....	16
i) Γνωστή θρησκεία.....	16
ii) Δημόσια τάξη.....	16
iii) Χρηστά ήθη.....	17
iv) Προσηλυτισμός.....	17
B) Περιορισμοί του προστατευτικού πεδίου.....	18
i) Υποχρεώσεις προς το κράτος.....	18
ii) Κρατική εποπτεία.....	19
3. Η θρησκευτική ελευθερία των μειονοτήτων, όπως κατοχυρώνεται σε διάφορα νομοθετικά κείμενα	21

Μέρος Δεύτερο

ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

1. Η ιστορία του όρου.....	23
2. Η έννοια του όρου επικρατούσα θρησκεία.....	25
A) Η πλέον στενή ερμηνεία: επικρατούσα = επίσημη θρησκεία.....	25
i) Θεωρία.....	25
ii) Κριτική.....	26
B) Δεύτερη ερμηνεία: επικρατούσα = θρησκεία της πλειονότητας του λαού.....	27
i) Θεωρία.....	27
ii) Κριτική.....	29
Γ) Τρίτη ερμηνεία: επικρατούσα = τιμητική διάκριση.....	29
i) Θεωρία.....	29
ii) Κριτική.....	31
Δ) Τέταρτη ερμηνεία: δύο κύκλοι ρυθμίσεων.....	32
3. Η σχέση Κράτους και Εκκλησίας της επικρατούσας θρησκείας κατά το άρθρο 3 του Συντάγματος.....	33

Μέρος Τρίτο

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΕΚΤΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΝΝΟΜΗΣ ΤΑΞΗΣ

1. Η θρησκευτική ελευθερία σε διεθνείς συμβάσεις.....	37
2. Η θρησκευτική ελευθερία κατά το άρθρο 9 της Ε.Σ.Δ.Α.....	38
3. Η συνταγματική αντιμετώπιση των θρησκειών σε άλλα δίκαια.....	41
Α) Γαλλία.....	41
Β) Ιταλία.....	43
Γ) Γερμανία.....	43
Δ) Ηνωμένο Βασίλειο.....	44
Ε) Ισπανία.....	44
ΣΤ) Πορτογαλία.....	45
Ζ) Δανία.....	45
Η) Ολλανδία.....	46
Θ) Βέλγιο.....	46
Ι) Φιλανδία.....	47
ΙΑ) Ιρλανδία.....	47
ΙΒ) Αυστρία.....	47
ΙΓ) Κύπρος.....	48
ΙΔ) Ινδία.....	48
ΙΕ) Η.Π.Α.....	49
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	50
ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	53
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	56

ΒΑΣΙΚΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Α.Κ.	Αστικός Κώδικας
α.ν.	Αναγκαστικός νόμος
αρ.	άρθρο
αριθ.	αριθμός
Βλ.	Βλέπε
Δηλ.	Δηλαδή
εδ.	Εδάφιο
Ε.Ε.	Ευρωπαϊκή Ένωση
εκδ.	έκδοση
επ.	επόμενα
Ε.Σ.Δ.Α.	Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΔΔΑ	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
Κεφ.	Κεφάλαιο
κ.λπ.	Και λοιπά
κ.ο.κ.	Και ούτω καθεξής
Ν	Νόμος
Ν.Δ.	Νομοθετικό διάταγμα
ΝοΒ	Νομικό Βήμα
Ο.Η.Ε.	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ό.π.	όπου παραπάνω
παρ.	παράγραφος
ΠΔ	Προεδρικό Διάταγμα
περ.	περίπτωση
π.χ.	παραδείγματος χάριν
στοιχ.	στοιχείο/α
Σ	Σύνταγμα
σ.	Σελίδα
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
Τομ.	Τόμος
Φ.Ε.Κ.	Φύλλο Εφημερίδας της Κυβέρνησης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έννομη τάξη μιας δημοκρατικής και ευνομούμενης πολιτείας αναγάγει την αρχή της ελευθερίας σε δικαϊκό θεμέλιο ενός συνόλου συνταγματικών θεσμών, εγγυήσεων και κανόνων που εξειδικεύουν την εφαρμογή της. Η θρησκευτική ελευθερία συνιστά βασικό στοιχείο των ατομικών ελευθεριών και είναι συνταγματικώς κατοχυρωμένη σε όλες τις πολιτισμένες χώρες.

Από την άλλη πλευρά, ήδη από την έναρξη του ελληνικού απελευθερωτικού αγώνα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όλα τα συνταγματικά κείμενα περιέλαβαν διατάξεις, με τις οποίες καθιερωνόταν η θρησκεία της ανατολικής του Χριστού Εκκλησίας ως «επικρατούσα» στην Ελλάδα. Έκτοτε, η έννοια «επικρατούσα» έχει καταστεί από την θεωρία του δικαίου αντικείμενο πολλαπλών ερμηνειών και σημείο, έντονης κάποτε, επιστημονικής τριβής.

Είναι γεγονός πως η Εκκλησία στην Ελλάδα, από την ίδρυσή της μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες, κλήθηκε να εκπληρώσει την αποστολή της στο πλαίσιο παραδοσιακών κοινωνιών, στις οποίες ο σεβασμός στο θείο ήταν δεδομένος, η θρησκευτικότητα στενά συνυφασμένη με το δημόσιο βίο και η αρμοδιότητες του πολίτη και του πιστού συχνά συγχέονταν. Παρότι η νεωτερικότητα χρονολογείται από το 17^ο – 18^ο αιώνα, στις ορθόδοξες χώρες οι πολιτικοκοινωνικές συνθήκες δεν ευνόησαν την επικράτηση των αρχών της παρά μετά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα. Στην Ελλάδα ιδιαίτερα, οι διάφοροι εθνικοαπελευθερωτικοί πόλεμοι, ο εμφύλιος και οι δικτατορίες καθυστέρησαν σημαντικά τη διάχυσή της και μόλις στα τέλη της δεκαετίας του '80 παρατηρείται μια έντονη τάση επικράτησης των αρχών του Διαφωτισμού στην ελληνική κοινωνία και την πολιτική ζωή, στο πλαίσιο του επιχειρούμενου εκσυγχρονισμού τους.

Το κύριο χαρακτηριστικό της ιδεολογίας στις μέρες μας είναι η απόλυτη προτεραιότητα που δίνεται στο δικαίωμα αυτοκαθορισμού του ατόμου. Μέσα στο πλαίσιο αυτό η θρησκεία, ολοένα και περισσότερο, τείνει να θεωρείται ιδιωτική υπόθεση και ως τέτοια να αντιμετωπίζεται, με συνέπεια να επιδιώκεται κάθε θρησκευτική κοινότητα, ακόμη και εκείνη της επικρατούσας στην Ελλάδα θρησκείας, να αντιμετωπίζεται ως ένας ιδιωτικός φορέας μεταξύ πολλών αντιστοίχων. Από την πλευρά της η Εκκλησία αντιδρά σε νομοθετικά και άλλα μέτρα της Πολιτείας που περιθωριοποιούν τη χριστιανική διδασκαλία και την Εκκλησία και θεωρεί ότι έργο

της αποτελεί και η στήριξη του έθνους και η προβολή της ελληνορθοδοξίας έναντι της ορθοδοξίας άλλων εθνοτήτων¹.

Σε μία δημοκρατική κοινωνία, η παρουσία του Κράτους οφείλει να κινείται στο δημόσιο χώρο, όπου πρέπει να κυριαρχούν οι τυπικά και θεσμικά οριοθετημένοι απρόσωποι ρόλοι. Οι κανόνες πρέπει να είναι απρόσωποι και τυπικοί, αναγνωρισμένοι και αποδεκτοί από όλους. Η πολιτική εξουσία για να είναι πολιτική οφείλει σε κάθε περίπτωση να μην είναι θρησκευτική, επειδή η θρησκευτική ουδετερότητα είναι επιταγή της δημοκρατίας. Άλλωστε, η ουδετεροθρησκεία δεν είναι απειλή στην οποιαδήποτε θρησκεία, δεν καθιστά το Κράτος εχθρικά διακείμενο στη θρησκεία. Μόνο με αυτή την προοπτική η πολιτική λειτουργία του Κράτους είναι δημόσια υπόθεση που αφορά όλους. Ένα Κράτος το οποίο θρησκεύει δεν είναι ολοκληρωμένο, επειδή δεν μπορεί να ταυτίζεται με το θρησκευόμενο τμήμα του, οσοδήποτε μεγάλο, ενόψει της δυνατότητας θρησκευτικής ελευθερίας και του τελευταίου πολίτη. Όπως και να' χει, το δικαίωμα της ελεύθερης επιλογής θρησκείας ή καμίας απολύτως θρησκείας οφείλει να το διασφαλίζει το Κράτος, ακριβώς επειδή είναι ένα πολιτικό και όχι θρησκευτικό δικαίωμα².

Από την άλλη, οι αυτοπροσδιορισμοί είναι προσωπικοί και ιδιωτικοί και συνεπώς δεν μπορούν να επιβληθούν στους άλλους, ούτε είναι δυνατόν η έννομη τάξη να καταπνίξει τις επιλογές των άλλων.

Όπως θα εκτεθεί παρακάτω, με το περιεχόμενο που δίνει το Σύνταγμα του 1975 στην έννοια επικρατούσα θρησκεία και την τάση του για εξίσωση όλων των γνωστών θρησκειών, οι παραδοσιακά στενοί δεσμοί μεταξύ Κράτους και Εκκλησίας έχουν γίνει πολύ χαλαροί και στον κοινό νομοθέτη απόκειται να τους καταστήσει ακόμη χαλαρότερους, μιας και το Σύνταγμα του παρέχει αυτή τη δυνατότητα.

¹ Ωστόσο, είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι, από τη μεταπολίτευση μέχρι σήμερα, σε όσα νομοθετικά μέτρα αντέδρασε έντονα η Εκκλησία, η αντίδρασή της συνήθως δεν είχε αντίκρισμα και τα μέτρα ψηφίστηκαν.

² Βλ. Κ. Ζορμπά, Πολιτική και θρησκείες, σ. 77.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ - ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

1. ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 13 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Α) ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Θρησκευτική ελευθερία σημαίνει ελευθερία επιλογής του Θεού και ελεύθερη ένταξη στην οποιαδήποτε θρησκεία. Πρόκειται, λοιπόν, για δύο μορφές ισοτιμίας, ισονομίας και ίσης αξίας όλων των ανθρώπων. Πρώτον, μεταξύ όλων των πιστών, ανεξαρτήτως του Θεού στον οποίο πιστεύουν, από τη μία πλευρά, όπως και μεταξύ των οποιωνδήποτε πιστών και των αγνωστικιστών, των θεϊστών και των άθεων, από την άλλη. Και δεύτερο μεταξύ όλων των δογμάτων, των δοξασιών και των θρησκειών. Καμία θρησκεία δεν έχει προνομιούχο ή απλά εγκυρότερη θέση από καμιά άλλη. Δεν θα πρέπει να αγνοείται, βέβαια, ότι η ιστορία μιας θρησκείας και μιας Εκκλησίας είναι δυνατόν να είναι βαθιά συνδεδεμένη με όλες τις ιστορικές στιγμές της ίδιας κοινωνίας, όπως επί παραδείγματι η ελληνική ορθόδοξη Εκκλησία με την ιστορία της ελληνικής κοινωνίας. Ο θρησκευτικός πατριωτισμός, όμως, κινείται στα άκρα και αποτελεί άρνηση της θρησκευτικής ελευθερίας.

Συστατικό στοιχείο της νομικής έννοιας της θρησκείας, υπό το πρίσμα της θρησκευτικής ελευθερίας, δεν αποτελεί, το αν αυτή γίνεται δεκτή από πολλούς ή λίγους, αν πρόκειται για ορθόδοξη ή αιρετική διδασκαλία, αν η λατρεία της προσβάλλει την δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη, αν και στην τελευταία περίπτωση η άσκηση της λατρείας απαγορεύεται από το Σύνταγμα. Για τον λόγο αυτό και χαρακτηρισμοί όπως επικρατούσα, γνωστή ή αναγνωρισμένη θρησκεία δεν αναφέρονται στην έννοια της θρησκείας, αλλά χρησιμοποιούνται ως κριτήρια διαφοροποίησης της συνταγματικής προστασίας των θρησκειών.

Μη θρησκευτικές με την στενή έννοια του όρου, αλλά απλές φιλοσοφικές κοσμοθεωριακές ηθικές απόψεις ή πεποιθήσεις δεν προστατεύονται από το άρθρο 13, αλλά ως στοιχεία της συστατικής αξίας του ανθρώπου, από το άρθρο 2 Σ. Οι εκδηλώσεις των πεποιθήσεων αυτών υπάγονται στην προστασία των διάφορων επιμέρους ατομικών δικαιωμάτων.

Στην έννοια της θρησκείας υπάγεται, όμως, και η αρνητική ή και εχθρική στάση έναντι της θρησκείας ή μιας συγκεκριμένης θρησκείας. Η αθεΐα, ο αγνωστικισμός, το λαϊκό κράτος, η θρησκευτική ουδετερότητα και τα παρόμοια

νοηματοδοτούνται μέσα από τη θρησκεία, η οποία είναι εννοιολογικά κυρίαρχη. Η γνώση και η πεποίθηση επηρεάζονται από τη θρησκευτική οπτική της πίστης, η οποία καίτοι είναι προφανώς μεροληπτική, γίνεται από τα Συντάγματα καθολική και αποκλείει ιδεατά τρόπους πρόσληψης της πραγματικότητας πέραν της πίστης. Η αθεΐα συνιστά κατά περιεχόμενο άρνηση της πίστης, αλλά κατά θέμα κατάφασή της, διότι τοποθετείται αρνητικά απέναντι σε κάτι προϋπάρχον, το οποίο επηρεάζει τη δράση των αθέων³.

Από την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης απορρέει μια σειρά επιμέρους αρχών. Κοινός παρονομαστής τους είναι ότι το κράτος όχι μόνον δεν μπορεί άμεσα να υποχρεώσει κανέναν να ακολουθεί ή να μην ακολουθεί ορισμένο θρήσκευμα ή και αθρησκευτικές ή αθεϊστικές πεποιθήσεις, αλλά δεν επιτρέπεται ούτε και να επιδιώξει έμμεσα το ίδιο αποτέλεσμα. Τέτοια έμμεση προσβολή υπάρχει όταν ευνοούνται οι οπαδοί ορισμένου θρησκευματος ή αντίστροφα οι άθεοι ή διευκολύνεται η διάδοση των σχετικών ιδεών και δοξασιών, καθώς και όταν παρεμποδίζεται η διάδοσή τους και οι οπαδοί τους υφίστανται παντοειδείς δυσμενείς συνέπειες. Με άλλες λέξεις το κράτος οφείλει καταρχήν να παραμένει θρησκευτικά ουδέτερο, γιατί μόνο τότε μπορεί να γίνεται λόγος για πραγματική θρησκευτική ελευθερία⁴.

Το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας κατοχυρώνεται από το άρθρο 13 του Συντάγματος και κατά την καθιερωμένη άποψη, εκδηλώνεται υπό δύο μορφές, ήτοι ως ελευθερία της συνείδησης (αρ. 13 παρ. 1 Σ) και ως ελευθερία της λατρείας (αρ. 13 παρ 2 Σ). Σύμφωνα, μάλιστα, με το άρθρο 110 Σ, η διάταξη της παραγράφου 1 του άρθρου 13 δεν επιτρέπεται να αναθεωρηθεί, αναγόμενη από τον συνταγματικό νομοθέτη, ούτως, ως ένας από τους θεμελιωδέστερους κανόνες της ελληνικής έννομης τάξης. Η αξιολόγηση είναι ορθή, αφού η θρησκευτική ελευθερία είναι μια έκφανση της πιο προσωπικής, της πιο εσωτερικής ελευθερίας μας, της ελευθερίας της συνείδησης, η οποία είναι αδιαχώριστη από την ίδια την υπόστασή μας και είναι μια ελευθερία που δεν ενοχλεί και δεν πρέπει να ενοχλεί τους άλλους, αφού αφορά μόνο εμάς⁵. Για αυτό δικαιολογείται να είναι πιο απαραβίαστη από ό, τι οι άλλες

³ Βλ. Σε Δ. Χριστόπουλο, Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, μελέτη Δ. Δημούλη, σ. 158.

⁴ Βλ. Κ. Χρυσόγono, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, σ. 272.

⁵ Βλ. Σε Δ. Χριστόπουλο, Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, μελέτη Μ. Σταθόπουλου, σ. 203.

«εξωτερικότερες» ελευθερίες που ενδεχομένως διασταυρώνονται ή αντιπαρατίθενται με τις αντίστοιχες ελευθερίες των άλλων.

Αν τολμήσουμε να υπερβούμε, και φρονούμε πως επιβάλλεται στην προκειμένη περίπτωση, την στενή γραμματική ερμηνεία της άνω διάταξης του άρθρου 110 Σ, θα πρέπει να κάνουμε δεκτό πως ούτε η παράγραφος 2 του άρθρου 13 Σ επιτρέπεται να αναθεωρηθεί, καθώς αναφέρεται στην λατρεία, η οποία είναι εκδήλωση και αυτή της συνειδήσεως.

Παρενθετικά αναφέρουμε πως υποστηρίζεται από την θεωρία η άποψη ότι η θέσπιση ενός άρθρου περί θρησκευτικής ελευθερίας είναι περιττή από την πλευρά της κατοχύρωσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Το άρθρο περί θρησκευτικής ελευθερίας προσθέτει από συστηματική άποψη μία αρνητική διάσταση, απαγορεύει δηλαδή διακρίσεις λόγω θρησκευτικών απόψεων και συμπεριφορών. Αποβλέπει στην αποτροπή έμμεσης πίεσης για αλλαγή θρησκευτικών πεποιθήσεων. Αυτή η απαγόρευση δεν εξηγεί, ωστόσο, τη θέσπιση ειδικού άρθρου, δεδομένου ότι η αρχή μη διακρίσεων μπορεί να συναχθεί έμμεσα από τις διατάξεις περί ατομικών δικαιωμάτων.

Ως απάντηση στην εν λόγω άποψη μπορεί να ειπωθεί ότι η απολυτότητα της θρησκευτικής ελευθερίας δεν σημαίνει ότι δεν επιδέχεται περιορισμούς από παρεμβάσεις της κρατικής εξουσίας στη διαδικασία διαμόρφωσής της. Συνεπώς, η καταγραφή της στο Σύνταγμα δεν αποτελεί πλεονασμό, αλλά ρύθμιση αναγκαία και χρήσιμη, που επιτάσσει τους φορείς της κρατικής εξουσίας να ενισχύσουν την ελεύθερη προαγωγή των θρησκευτικών ή μη φρονημάτων των πολιτών⁶. Άλλωστε οι εγγυήσεις υπέρ της θρησκευτικής ελευθερίας προσιδιάζουν κατεξοχήν στις θρησκευτικές μειονότητες. Μια δεύτερη απάντηση θα ήταν ότι ένας εκ των λόγων θέσπισης μιας ειδικής θρησκευτικής ελευθερίας θα πρέπει να συνδεθεί με το ότι έτσι εκφράζεται και κατοχυρώνεται η εν γένει θρησκευτικότητα του κράτους, το οποίο με το άρθρο αυτό αναφέρεται περισσότερο στους θρησκευτικούς οργανισμούς, δηλαδή στην οργάνωση των θρησκευτικών κοινοτήτων, στις οποίες παρέχει μία θεσμική εγγύηση.

⁶ Βλ. Σ. Μιναΐδη, Η θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων στην ελληνική έννομη τάξη, σ. 129.

i) Ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης

Η ελευθερία της συνείδησης σημαίνει το δικαίωμα κάθε ανθρώπου να συμπεριφέρεται στην καθημερινή ζωή του, είτε ατομική είτε κοινωνική, σύμφωνα με τις επιταγές της θρησκευτικής του συνείδησης, σύμφωνα δηλαδή με ό, τι επιτάσσουν οι κανόνες της θρησκείας του. Τούτο όμως σημαίνει και αντίστοιχη υποχρέωση της Πολιτείας να σέβεται το δικαίωμα αυτό, δηλαδή να μην το προσβάλλει με την λήψη μέτρων νομοθετικών ή διοικητικών, τα οποία παρεμβάλλουν αδικαιολόγητα εμπόδια στην άσκηση αυτής της ελευθερίας⁷.

Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης περιλαμβάνει την ελευθερία επιλογής, διατηρήσεως, αλλαγής ή εγκαταλείψεως μιας συγκεκριμένης θρησκείας, καθώς και της επιλογής ή εγκαταλείψεως της θρησκείας εν γένει, της αθρησκείας ή της αθεΐας, χωρίς δυσμενείς συνέπειες⁸, διακηρύξεως των θρησκευτικών πεποιθήσεων προφορικά ή εγγράφως, ακόμα και με διανομή φυλλαδίου, του συνεταιρίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς, του συνέρχεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς, της θρησκευτικής εκπαίδευσης, τήρησης θρησκευτικού διαιτολογίου, ίδρυσης θρησκευτικών εκπαιδευτηρίων, προσωπικής ελευθερίας ανεξαρτήτως των θρησκευτικών πεποιθήσεων, θρησκευτικής ισότητας, του φέρειν τα υπό της θρησκείας οριζόμενα εμβλήματα κ.λπ, ενταφιασμού σύμφωνα με τις αρχές της θρησκείας εκάστου, ενέργειας εκάστου ή αποχής του από ορισμένη ενέργεια, όπως επιβάλλει η θρησκευτική του συνείδηση.

Ένα από τα μερικότερα δικαιώματα, το οποίο σχετίζεται με τις συνέπειες της αναγνώρισης επικρατούσας θρησκείας, όπως θα καταδειχθεί κατωτέρω, είναι το δικαίωμα των οπαδών κάθε θρησκείας να συγκροτούν θρησκευτικές Κοινότητες, οι οποίες να διοικούνται σύμφωνα με τους δικούς τους, ιδιαίτερους κανόνες δικαίου. Το δικαίωμα δηλ. να καθορίζουν ελευθέρως τον τρόπο διοικήσεώς τους, τα όργανα διοικήσεως της Εκκλησίας ή της θρησκευτικής τους Κοινότητας και τον τρόπο εκλογής ή επιλογής αυτών των οργάνων, με ένα λόγο το δικαίωμα να αυτοδιοικούνται⁹, το οποίο αναφέρεται τόσο στη θρησκευτική Κοινότητα ως σύνολο, όσο και στις βασικές διοικητικές υποδιαιρέσεις της.

Συμπερασματικά, η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης εκδηλώνεται με πολλές μορφές, οι οποίες δεν είναι δυνατό πάντα να προβλεφθούν από τον νομοθέτη

⁷ Βλ. Αν. Μαρινο, Τα βασικά της θρησκευτικής ελευθερίας, σ. 14.

⁸ Βλ. Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο – ατομικά δικαιώματα, σ. 369.

⁹ Βλ. Γ. Ανδρουτσόπουλο, Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, σ. 85.

και τούτο γιατί η θρησκεία επηρεάζει σε τέτοιο βαθμό τη ζωή του ανθρώπου, ώστε ο τρόπος ζωής του καθενός να καθορίζεται πολλές φορές από τις θρησκευτικές ή αθρησκευτικές του πεποιθήσεις.

Στην ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης αντίκειται κατ' αρχήν κάθε είδος εξαναγκασμού σε πράξη ή παράλειψη που αντίκειται στις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ατόμου. Ομοίως, υπό καθεστώς της θρησκευτικής ισότητας¹⁰, δεν μπορεί να εξαρτηθεί η απόλαυση των ατομικών, πολιτικών, αστικών, δικονομικών, φορολογικών κ.ο.κ. δικαιωμάτων από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός. Εξαιρέσεις επιτρέπονται όπου τις προβλέπει ρητώς ή εν πάσει περιπτώσει σαφώς το Σύνταγμα, δεδομένου ότι όλες οι διατάξεις του Συντάγματος έχουν την ίδια τυπική ισχύ και δεν είναι δυνατόν να υποχωρήσει η μία μπροστά σε μία άλλη. Η Πολιτεία οφείλει να απέχει από οποιασδήποτε μορφής άνιση, είτε ευνοϊκή είτε δυσμενή μεταχείριση ατόμων ή ομάδων σε θέματα θρησκευτικά, με μόνη εξαίρεση ορισμένα μέτρα αρωγής της επικρατούσας θρησκείας, καίτοι η διάκριση ανάμεσα σε επικρατούσα και τις άλλες γνωστές θρησκείες, καθ' εαυτήν, αντίκειται στην αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων λόγω θρησκείας¹¹. Παρ' όλα αυτά η διάκριση αυτή δεν είναι αντισυνταγματική, γιατί προβλέπεται από το ίδιο το Σύνταγμα.

Εξειδικευμένο ζήτημα αποτελεί η διαμόρφωση της θρησκευτικής συνείδησης των παιδιών. Η διαδικασία θρησκευτικοποίησης δικαιολογείται ως οιονεί βιολογική αναγκαιότητα από την νομική θεωρία, που παραδοσιακά δεχόταν ότι η θρησκευτική ελευθερία του παιδιού ταυτίζεται με την θρησκευτική ελευθερία του πατέρα και αργότερα προσαρμόστηκε στο νομοθετικό δεδομένο της γονικής μέριμνας, διδάσκοντας ότι τα δικαιώματα επιλογή θρησκείας και εκπαίδευσης ασκούν αποκλειστικά οι γονείς. Από την άλλη εκφράζεται η άποψη ότι το παιδί απολαμβάνει ελευθερίας σκέψης και διαμόρφωσης της συνείδησης και είναι άμεσος φορέας της θρησκευτικής ελευθερίας.

¹⁰ Εκδήλωση της θρησκευτικής ισότητας είναι και το δικαίωμα του πολίτη να έχει ελεύθερη, υπό τις προϋποθέσεις του νόμου, δυνατότητα να καταλάβει δημόσιο αξίωμα ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, πλην της περιπτώσεως εκείνης κατά την οποία οι θρησκευτικές πεποιθήσεις αποτελούν πραγματικό κώλυμα ασκήσεως δημοσίου αξιώματος π.χ. ένας Ιουδαίος δεν μπορεί να διορισθεί δάσκαλος των θρησκευτικών σε ελληνικό δημόσιο σχολείο, όπου διδάσκεται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα.

¹¹ Κατ' αντίθετη γνώμη, η διάκριση σε θρησκεία επικρατούσα και θρησκείες γνωστές ή μη γνωστές δεν έχει εν προκειμένω σημασία.

Το παιδί δικαιούται¹² κατ' αρχήν να καθορίζει αυτόνομα τη θρησκευτική του συνείδηση, η οποία εμπίπτει μεν στο πεδίο άσκησης της γονικής μέριμνας, όπως και στην κρατική προστασία, αλλά δεν χρησιδανείζεται στους γονείς και το κράτος, έτσι ώστε ο φορέας της να οφείλει να αναμείνει την ενηλικίωση για να δικαιούται να απορρίψει όσα του εγχαράχθηκαν. Στην πραγματικότητα, τουλάχιστον de facto, εγχαράσσεται η θρησκευτική συνείδηση στα παιδιά, τα οποία κατά την ενηλικίωσή τους μπορούν να ασκήσουν το δικαίωμα εγκαταλείψεως ή αλλαγής της θρησκείας που επέλεξαν οι γονείς τους.

ii) Ελευθερία της λατρείας

Η άλλη πλευρά της θρησκευτικής ελευθερίας είναι η ελευθερία ασκήσεως της θρησκείας, της οποίας η λατρεία είναι η σπουδαιότερη, αλλά όχι η μόνη εκδήλωση. Η ελευθερία της λατρείας¹³ είναι το δικαίωμα του ατόμου να εκδηλώνει είτε μόνο του κατ' ιδίαν είτε από κοινού με άλλα άτομα την πίστη, τον σεβασμό και την αγάπη του προς το θείο με διάφορες τελετουργικές πράξεις, είτε μέσα σε ορισμένους χώρους που προορίζονται ειδικά για τον σκοπό αυτό, είτε και εκτός των χώρων αυτών, καθώς και με κάθε άλλη θετική ενέργεια ή παράλειψή του που εμπεριέχει αυτή την εκδήλωση σεβασμού προς το θείο. Η λατρεία μπορεί να είναι είτε ιδιωτική και να τελείται σε χώρους στους οποίους η πρόσβαση είναι ελεύθερη μόνο σε ορισμένα άτομα είτε δημόσια.

Με την λατρεία παίρνει ευρεία δημοσιότητα η θρησκευτική δραστηριότητα του ατόμου, ιδίως όταν η λατρεία αυτή είναι δημόσια, ενώ από την άλλη πλευρά ο περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας γίνεται περισσότερο αντιληπτός τους τρίτους όταν αναφέρεται στην λατρεία.

Με την παράγραφο 2 του άρθρου 13 Σ ορίζεται πως η λατρεία τελείται «υπό την προστασία» των νόμων και όχι «κατά τους ορισμούς του νόμου», πράγμα που σημαίνει πως ο νομοθέτης δεν έχει καμία ελευθερία να περιορίσει την λατρεία. Δεν υποχρεώνεται, όμως, το Κράτος να απέχει μόνο από την άμεση ή έμμεση αντικειμενική παρακώλυση της λατρείας, τόσο της επικρατούσας θρησκείας όσο και των υπόλοιπων γνωστών θρησκειών, αλλά και να δημιουργεί τις συνθήκες, ώστε το

¹² Βλ. Σε Δ. Χριστόπουλο, Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, μελέτη Δ. Δημούλη, σ. 151

¹³ Βλ. Αν. Μαρινο, Τα βασικά της θρησκευτικής ελευθερίας, σ. 36.

δικαίωμα αυτό να μπορεί να ασκείται αποτελεσματικά από τα εν λόγω θρησκευόμενα και τους οπαδούς τους.

Η ελευθερία της λατρείας προϋποθέτει και ελευθερία κατασκευής και λειτουργίας των ειδικών χώρων λατρείας, οι οποίοι ανάλογα με την θρησκεία καλούνται ναοί, συναγωγές, τεμένη κ.λπ. Υποστηρίζεται, για λόγους που δεν θα εκθέσουμε στο παρόν, πως το ισχύον νομοθετικό καθεστώς αναφορικά με την ανέγερση ναών δεν εναρμονίζεται πλήρως με το αρ. 13 Σ και θα πρέπει να αντικατασταθεί από ένα σύγχρονο νομοθέτημα που θα εξασφαλίζει πραγματικά την ελευθερία της λατρείας.

Σημειωτέον, όμως, ότι το δικαίωμα εξωτερίκευσης των θρησκευτικών αντιλήψεων του ατόμου, με τη μορφή της δυνατότητας ελεύθερης τελέσεως της λατρείας, συμφώνως προς τους κανόνες της θρησκείας του, δεν είναι απεριοριστο και ανέλεγκτο, αλλά υπάγεται σε σαφείς και συγκεκριμένους συνταγματικούς περιορισμούς, οι οποίοι εισάγουν, σε κάθε περίπτωση, μια σχετικοποίηση του δικαιώματος στην θρησκευτική ελευθερία και τους οποίους ο κοινός νομοθέτης δεν μπορεί να διευρύνει με την προσθήκη και άλλων που δεν προβλέπονται σαφώς στο Σύνταγμα.

Τα όρια ανάμεσα στην ελευθερία ασκήσεως της θρησκείας και την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης δεν είναι ούτε ευδιάκριτα ούτε απόλυτα, αφού η άσκηση της θρησκείας αποτελεί συγχρόνως και εκδήλωση θρησκευτικών πεποιθήσεων και αφού η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι μάταιη χωρίς την ελευθερία ασκήσεως της θρησκείας. Όταν μάλιστα η λατρεία ασκείται ατομικά είναι δυσχερέστερη η διάκρισή της από την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης. Η σχέση μεταξύ τους είναι εσωτερική¹⁴. Το καθοριστικό στοιχείο είναι η θρησκευτική συνείδηση, η λατρεία αποτελεί απλώς κοινωνική μορφή της αντικειμενοποίησης της θρησκευτικής συνείδησης, της πραγμάτωσης της θρησκευτικής πίστης μέσα από τις συγκεκριμένες πράξεις. Σε καθεστώς ανεξιθρησκείας εκείνο που γίνεται ανεκτό είναι συνήθως η λατρεία, όχι όμως και άλλες εκδηλώσεις της θρησκευτικής συνείδησης που δεν έχουν ευθέως λατρευτικό χαρακτήρα.

¹⁴ Βλ. Απ. Χαρίση, *Θρησκεία και πολιτική στην Ελλάδα*, σ. 119.

B) Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΔΙΑΦΕΡΕΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΕΞΙΘΡΗΣΚΙΑ

Είναι γεγονός ότι υπάρχει μία σύγχυση μεταξύ της έννοιας «θρησκευτική ελευθερία» και της άλλοτε συνταγματικώς κατοχυρούμενης «ανεξιθρησκία». Η ανεξιθρησκία είναι κάτι λιγότερο, δεν είναι δικαίωμα αλλά πραγματική κατάσταση. Υπό καθεστώς ανεξιθρησκείας το Κράτος έχει μία θρησκεία, ως επίσημη ή κρατική, την οποία προστατεύει και στην οποία αναγνωρίζει ιδιαίτερα προνόμια. Παράλληλα, όμως, το Κράτος επιδεικνύει ανοχή έναντι όλων των εκδηλώσεων, θετικών ή αρνητικών, του θρησκευτικού γίνεσθαι. Επειδή το Κράτος υπό καθεστώς ανεξιθρησκείας απλώς ανέχεται, χωρίς να έχει υποχρέωση προς τούτο και τις άλλες θρησκείες τις οποίες παρακολουθεί ως απαθής θεατής, τούτο έχει την έννοια ότι μπορεί ανά πάσα στιγμή να πάψει να ανέχεται και επομένως μπορεί να απαγορεύσει τις άλλες, πλην της επίσημης ή κρατικής θρησκείας¹⁵.

Για αυτό λέγεται ότι η ανεξιθρησκία είναι μια πραγματική κατάσταση και όχι ένα δικαίωμα, δεδομένου ότι το δικαίωμα υποχρεώνει το Κράτος να το σεβαστεί, ενώ η πραγματική κατάσταση δεν δημιουργεί τέτοια υποχρέωση, αλλά είναι απόρροια της πολιτικής του Κράτους, η οποία είναι δυνατόν να μεταβληθεί οποτεδήποτε. Ωστόσο, η ανεξιθρησκία αποτελεί την απαρχή καθιέρωσης του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας. Η ανεξιθρησκία, όπως είπαμε, αναφέρεται κυρίως στην ελευθερία της λατρείας και μόνο κατά δεύτερο λόγο στην ελευθερία της συνείδησης.

Η θρησκευτική ελευθερία είναι δικαίωμα, είναι δηλαδή εκ μέρους της Πολιτείας παροχή προς τους πολίτες νομικής εγγυήσεως ότι καθιερούνται και θα διατηρηθεί στο μέλλον το δικαίωμα αυτό. Υπό καθεστώς θρησκευτικής ελευθερίας το άτομο έχει αξίωση κατά της Πολιτείας με διπλό αίτημα, ήτοι πρώτον αξίωση για την δυνατότητα ελεύθερης διαμόρφωσης της θρησκευτικής συνείδησης και δεύτερον αξίωση για την δυνατότητα ακώλυτης άσκησης της λατρείας. Έτσι το Κράτος λαμβάνει θετική στάση και περιφρουρεί και εγγυάται πλέον την ελευθερία, όχι μόνο απέχοντας από κάθε ενέργεια που την διαταράσσει, αλλά και επεμβαίνοντας, όταν αυτή διαταράσσεται. Θεσπίζεται και κατοχυρώνεται ατομικό δικαίωμα και απαγορεύεται η λήψη μέτρων νομοθετικών ή διοικητικών δια των οποίων παρακωλύεται αμέσως ή εμμέσως η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης ή της λατρείας. Διασφάλιση της θρησκευτικής ελευθερίας σημαίνει ότι το κράτος δεν

¹⁵ Βλ. Αν. Μαρινο, Τα βασικά της θρησκευτικής ελευθερίας, σ. 12.

«ανέχεται» απλώς, αλλά υποχρεούται και να προστατεύει με θετικό τρόπο τη θρησκευτική συνείδηση και τη λατρεία για κάθε γνωστή θρησκεία.

Με άλλα λόγια, η θρησκευτική ελευθερία και η ανεξιθρησκεία διαφέρουν και ομοιάζουν κατά το ότι εκφράζουν η πρώτη την αντικειμενική και η δεύτερη την υποκειμενική πλευρά του ίδιου αντικειμένου. Θρησκευτική ελευθερία χωρίς ανεξιθρησκεία δεν μπορεί να υπάρξει και το αντίστροφο¹⁶. Το Σύνταγμα κατοχυρώνει την ελευθερία της θρησκείας ως αντικειμενικό κανόνα δικαίου (αρχή ανεξιθρησκείας) και ως ατομικό δικαίωμα (θρησκευτική ελευθερία).

Γ) ΦΟΡΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΔΕΚΤΕΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

ι) Φορείς της θρησκευτικής ελευθερίας

Φορέας της θρησκευτικής ελευθερίας είναι ο καθένας. Προφανώς αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία για τους άθεους, τους αγνωστικιστές, τους αλλόθρησκους ή τους ετερόδοξους. Έχει όμως ιδιαίτερη σημασία, από πλευράς όγκου τουλάχιστον, και για τους ορθοδόξους χριστιανούς και για την Εκκλησία τους ως τέτοια, σε σχέση με το κράτος. Η αναγνώριση της θρησκείας της ορθόδοξης Εκκλησίας ως επικρατούσας δεν συνιστά λόγο περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας όσων δεν πιστεύουν στη θρησκεία αυτή και όσων δεν ανήκουν στην αντίστοιχη Εκκλησία¹⁷.

Το άρθρο 13 Σ προστατεύει έναντι του Κράτους και τη σαφή και την ασαφή θρησκευτική συνείδηση και τη σταθερή και την αβέβαιη επιλογή και τον λατρευτικό ζήλο και τη θρησκευτική αδιαφορία. Επομένως και η παλινδρομική και η κυμαινόμενη και η επαμφοτερίζουσα επιλογή προστατεύεται έναντι του Κράτους, όπως και κάθε άλλη θρησκευτική επιλογή. Όποιος νιώθει, συνεπώς, «πιστός» του ορθοδόξου δόγματος ή κάθε άλλου δόγματος ή θρησκείας είναι εξίσου πολίτης και άρα ίσο μέλος της κοινωνίας των πολιτών με αυτόν που νιώθει άθεος, αγνωστικιστής ή απλώς ορθολογικά αυτάρκης.

Κατ' αρχήν, φορείς της θρησκευτικής ελευθερίας είναι φυσικά πρόσωπα, και μάλιστα όχι μόνο οι ημεδαποί, αλλά και οι αλλοδαποί και ανιθαγενείς, ακόμη και κατά την άσκηση των ελευθεριών της συναθροίσεως και της ενώσεως για θρησκευτικούς σκοπούς.

Θρησκευτική ελευθερία απολαμβάνουν, όμως και νομικά πρόσωπα ή άλλες ενώσεις προσώπων με θρησκευτικούς σκοπούς. Δεν μπορούν φυσικά να είναι φορείς

¹⁶ Βλ. Α. Δημητρόπουλο, Σύνταγματικά δικαιώματα, σ. 640.

¹⁷ Βλ. Ε. Βενιζέλο, Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας, σ. 144.

της θρησκευτικής συνείδησης, μπορούν να είναι όμως φορείς της έκφρασης και εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Αν και τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου δεν είναι κατ' αρχήν φορείς ατομικών δικαιωμάτων, στην περίπτωση αυτή ισχύει το αντίθετο για τους θρησκευτικούς οργανισμούς τους οποίους ο νόμος χαρακτηρίζει ως τέτοιους.

ii) Φορείς της σχετικής υποχρέωσης

Φορέας¹⁸ των υποχρεώσεων που απορρέουν από την θρησκευτικής ελευθερία είναι κατά κύριο λόγο η κρατική εξουσία. Από την θρησκευτική ελευθερία προφανώς δεν μπορούν να δεσμεύονται οι ίδιοι οι θρησκευτικοί οργανισμοί, ιδίως ως προς την σχέση με το προσωπικό τους, που θα πρέπει να έχει τις αντίστοιχες θρησκευτικές πεποιθήσεις, αλλά και ως προς την επιβολή κυρώσεων στα μέλη ή τους λειτουργούς τους με βάση τις δογματικές τους αρχές.

Όσον αφορά τους ιδιώτες γενικά, θέμα προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας μπορεί να ανακύψει ιδίως έναντι της άσκησης του διευθυντικού δικαιώματος του εργοδότη. Η ευρεία και επιτακτική διατύπωση του αρ. 13 παρ. 1 Σ επιτρέπει τη συναγωγή του συμπεράσματος ότι δεν αποκλείεται στην περίπτωση αυτή η επίκληση από τον εργαζόμενο της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, με αξιοποίηση του μηχανισμού ελέγχου αυθαιρέτων αποφάσεων του εργοδότη που προσφέρει το άρθρο 281 Α.Κ.

¹⁸ Βλ. Κ Χρυσογόνου, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, σ. 289.

2. ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

A) ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ

i) Γνωστή θρησκεία

Η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται υπό μία βασική προϋπόθεση: ότι η συγκεκριμένη θρησκεία είναι «γνωστή». Γνωστή θρησκεία δεν είναι η αναγνωρισμένη ή η γνωστή στις αρχές, αλλά εκείνη που έχει φανερή διδασκαλία και φανερή διοίκηση, υπό την έννοια ότι η διδασκαλία της, ο τρόπος και τα όργανα διοίκησής της είναι προσιτά στο κοινό και ο καθένας μπορεί να πληροφορηθεί περί αυτών. Εκείνη δηλαδή που χαρακτηρίζεται από φανερά δόγματα, λατρεία, οργάνωση και σκοπούς και πάντως δεν προϋποθέτει μύηση. Εξαιρούνται με αυτόν τον τρόπο από την συνταγματική προστασία οι διάφορες μυστικές εταιρίες οι οποίες, χωρίς να επιδιώκουν θρησκευτικούς σκοπούς, θα μπορούσαν να εμφανιστούν ως γνωστές θρησκείες για να εκμεταλλευτούν τα πλεονεκτήματα αυτής της ιδιότητας¹⁹. Κατά τεκμήριο κάθε θρησκεία είναι γνωστή, εκτός αν αποδεικνύεται από τις αρχές ο «κρυφός» της χαρακτήρας ή η αντίθεση της λατρείας της στην δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη.

Για να θεωρηθεί μία θρησκεία γνωστή δεν χρειάζεται να τηρηθεί κάποια διαδικασία, ούτε έγκριση, άδεια ή συναίνεση, ούτε με την έννοια της εγγραφής σε ειδικό βιβλίο και αποκτήσεως νομικής προσωπικότητας. Αρκεί κάποιος από τους οπαδούς της ή τους λειτουργούς της να προσκομίσει στο αρμόδιο υπουργείο τα αποδεικτικά στοιχεία για τη διδασκαλία και τη διοίκησή της, ώστε ο καθένας να δύναται να τα πληροφορηθεί. Σημειώνουμε ότι όποτε υπήρξε αμφισβήτηση, το ΣτΕ επιδεικνύει φιλελεύθερη στάση και κατά κανόνα δέχεται ως γνωστές τις διάφορες θρησκείες.

ii) Δημόσια τάξη

Η παράγραφος 2 του άρθρου 13 Σ ορίζει ότι η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει την δημόσια τάξη. Έχει όμως εφαρμογή η διάταξη αυτή και όταν η δημόσια τάξη προσβάλλεται από πρακτική η οποία, χωρίς να έχει προεχόντως λατρευτικό χαρακτήρα, είναι απόρροια της θρησκευτικής συνείδησης του συγκεκριμένου προσώπου.

¹⁹ Βλ. Γ. Ανδρουτσόπουλο, Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, σ. 244.

Η έννοια της δημόσιας τάξης συμπίπτει κατά περιεχόμενο με «το καθολικό πνεύμα το διέπον τον κρατούντα εν Ελλάδι ρυθμόν ζωής», ήτοι δεν επιτρέπεται να προσβάλλονται οι θεμελιώδεις πολιτειακές, κοινωνικές, ηθικές και οικονομικές αρχές και αντιλήψεις, που κρατούν στην Ελλάδα κατά την συγκεκριμένη χρονική περίοδο και διαπιστώνεται θετικά ή αρνητικά κατ' εκτίμηση των ειδικών συνθηκών κάθε συγκεκριμένης περίπτωσης.

iii) Χρηστή ήθη

Κάθε θρησκευτική πρακτική που είτε έχει προεχόντως λατρευτικό χαρακτήρα είτε όχι, εφόσον προσβάλλει τα σε κάθε συγκεκριμένη εποχή κρατούντα χρηστά ήθη απαγορεύεται και δεν καλύπτεται από το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας. Ως γενικό κριτήριο των χρηστών ηθών ο Άρειος Πάγος λαμβάνει υπόψη του τις ιδέες που, κατά τη γενική αντίληψη του «χρηστώς και εμφρόνως σκεπτομένου μέσου κοινωνικού ανθρώπου» επικρατούν σε μία δεδομένη χρονική περίοδο στο συγκεκριμένο κάθε φορά κοινωνικό σύνολο και αποτελούν τους άγραφους κανόνες της αρμόζουσας συμπεριφοράς του ατόμου²⁰. Οι αντιλήψεις δε αυτές με την πάροδο του χρόνου διαφοροποιούνται η μεταβάλλονται όπως μεταβάλλεται και η αντίληψη περί ηθικής προς την έννοια της οποίας συνάπτονται, από ορισμένη άποψη και τα χρηστά ήθη.

Όταν μία πράξη προσβάλλει τα χρηστά ήθη, συνήθως προσβάλλει και την δημόσια τάξη, διότι τα χρηστά ήθη είναι κατ' αρχήν τμήμα της έννοιας της δημόσιας τάξης, χωρίς να αποκλείεται ότι ορισμένη θρησκευτική πρακτική μπορεί να προσβάλλει τα χρηστά ήθη και όχι τη δημόσια τάξη.

iv) Προσηλυτισμός

Μια από τις καινοτομίες του Συντάγματος του 1975 και μία ένδειξη της πληρέστερης προστασίας που προσφέρει το ισχύον Σύνταγμα στη θρησκευτική ελευθερία σε σχέση με τα προγενέστερα συντάγματα ήταν η αντικατάσταση της απαγόρευσης του προσηλυτισμού κατά της επικρατούσας θρησκείας με την απαγόρευση του προσηλυτισμού γενικά. Συγκεκριμένα, με το άρθρο 13 παρ. 2 εδ. β'

²⁰ Μέρος της θεωρίας είχε στο παρελθόν υποστηρίξει πως προέχον κριτήριο καθορισμού της έννοιας των χρηστών ηθών είναι η ηθική της ορθόδοξης Εκκλησίας, αφού από αυτήν επηρεάζεται η μεγάλη πλειονότητα του ελληνικού λαού.

Σ ορίζεται κατά τρόπο κατηγορηματικό ότι ο προσηλυτισμός απαγορεύεται, ανεξάρτητα από την θρησκεία εις βάρος της οποίας ή υπέρ της οποίας ασκείται.

Προσηλυτισμός σημαίνει προσεταιρισμός ορισμένου προσώπου, το οποίο πρεσβεύει πεποιθήσεις διαφορετικές από τις δικές μου, στις δικές μου πεποιθήσεις. Ασφαλώς, η διάδοση των θρησκευτικών πεποιθήσεων του κάθε προσώπου αποτελεί αναφαίρετο δικαίωμα καθενός, ως εκδήλωση της θρησκευτικής ελευθερίας. Αντίθετα, ο προσηλυτισμός προσβάλλει την θρησκευτική συνείδηση και την προσωπικότητα του προσηλυτιζόμενου, γιατί επιχειρείται με ανήθικα ή αντέντιμα μέσα. Η απαγόρευση του προσηλυτισμού, άρα, λειτουργεί υπέρ κάθε ατόμου, που πρέπει να παραμένει ελεύθερο στη διαμόρφωση και τη μεταβολή των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, χωρίς παρεμβάσεις και μάλιστα «δόλιες» και «καταχρηστικές» άλλων.

Ο πυρήνας της αξιόμειπτης συμπεριφοράς έγκειται στα μέσα που χρησιμοποιούνται για να επιτευχθεί ο προσηλυτισμός. Αθέμιτα είναι κυρίως τα μέσα που, αν επιδίωκαν παράνομο περιουσιακό όφελος, θα συγκροτούσαν την αντικειμενική υπόσταση της εκβίασεως ή της απάτης. Δεν είναι αθέμιτη, αντιθέτως, η δημοσίευση, πώληση και αποστολή εντύπων ή η διενέργεια δημοσίων διαλέξεων, υπαίθριων έστω, με ελεύθερη προσέλευση και αποχώρηση, καθώς και σαφή δήλωση της θρησκείας ή του δόγματος, του οποίου επιχειρείται η διάδοση.

B) ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΤΙΚΟΥ ΠΕΔΙΟΥ

Η θρησκευτική ελευθερία υπόκειται σε περιορισμούς που προκύπτουν από την άσκηση του δικαιώματος στους μερικότερους χώρους των διαφόρων θεσμών και εννόμων σχέσεων δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου. Οι περιορισμοί αυτοί είτε αναφέρονται ρητά στο Σύνταγμα είτε συνάγονται από τη συστηματική ερμηνεία. Οι μη ρητά αναφερόμενοι στο Σύνταγμα περιορισμοί οφείλουν να υπακούουν στην βασική αρχή του αιτιώδους των περιορισμών. Συγκεκριμένα, το Σύνταγμα περιορίζει την θρησκευτική ελευθερία ως εξής:

i) Υποχρεώσεις προς το κράτος

Σύμφωνα με την διάταξη της παραγράφου 4 του άρθρου 13 Σ, το άτομο δεν μπορεί να επικαλεσθεί τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του για να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεών του προς το Κράτος. Και τούτο γιατί το καθήκον του πολίτη προηγείται, επιβάλλεται και αν ακόμη αντιβαίνει σε ορισμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις, γιατί σε περίπτωση τέτοιας σύγκρουσης μεταξύ υποχρέωσης απέναντι

στην Πολιτεία και θρησκευτικής υποχρέωσης επικρατεί η έναντι της Πολιτείας υποχρέωση. Το Σύνταγμα αναφέρεται στις υποχρεώσεις που έχουν νόμιμα, από κάθε άλλη άποψη, επιβληθεί πλην όμως η εκπλήρωσή τους οδηγεί σε σύγκρουση με την θρησκευτική συνείδηση του ατόμου.

Με την διάταξη αυτή τίθεται εξαίρεση του κανόνα της παραγράφου 1 του ίδιου άρθρου, ότι δηλαδή η θρησκευτική συνείδηση είναι απαραβίαστη. Η εξαίρεση όμως αυτή επιβεβαιώνει τον κανόνα και για τον λόγο αυτό πρέπει να ερμηνεύεται στενά. Έτσι ο κανόνας του απαραβίαστου της θρησκευτικής συνείδησης δεν υποχωρεί ενώπιον οποιασδήποτε νόμιμης υποχρέωσης έναντι του Κράτους, αλλά μόνο ενώπιον υποχρέωσης που η εκπλήρωσή της ενδιαφέρει ιδιαιτέρως την Πολιτεία, ως αναφερόμενη σε ζωτικό τομέα της κοινωνικής συμβίωσης ή ως συναπτόμενη προς την ύπαρξη αυτής της ίδιας της Πολιτείας. Ο περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας πρέπει να γίνεται προς προάσπιση άλλου σπουδαίου έννομου αγαθού, επίσης προστατευόμενου από το Σύνταγμα, π.χ. της δημόσιας υγείας, ασφάλειας ή τάξεως ή των δικαιωμάτων των άλλων.

Αντίστροφα, επιτρέπεται η επιβολή ειδικών περιορισμών ή υποχρεώσεων στους οπαδούς ή οργανώσεις ορισμένης θρησκείας ή της θρησκείας εν γένει, εφόσον δεν προβλέπονται οι υποχρεώσεις αυτές στον νόμο.

Σε κάθε περίπτωση, φυσικά, από την διάταξη του άρθρου 13 παρ. 4 Σ προκύπτει ότι καμία θρησκεία και κανένας οπαδός της δεν μπορούν να απαιτήσουν την αποχώρησή τους από την κοινή έννομη τάξη και την υπαγωγή τους σε ιδιαίτερο «ιερό δίκαιο».

ii) Κρατική εποπτεία

Το Σύνταγμα υπάγει όλους τους θρησκευτικούς λειτουργούς σε κρατική εποπτεία και σε ορισμένες υποχρεώσεις, χωρίς διάκριση ανάμεσα σε επικρατούσα ή τις άλλες θρησκείες. Όπου ανατίθεται σε θρησκευτικούς λειτουργούς η άσκηση δημόσιας εξουσίας και η έκδοση διοικητικών πράξεων, το Σύνταγμα και ο νόμος προβλέπουν τον δικαστικό τους έλεγχο.

Η κρατική εποπτεία έχει ως μόνο περιεχόμενο τον έλεγχο της τήρησης του Συντάγματος και των νόμων, δεν μπορεί ποτέ να εξελιχθεί σε μέθοδο κηδεμονεύσεως ή διαμορφώσεως ή καταπίεσεως μιας ορισμένης θρησκείας από το Κράτος. Άλλωστε δεν αμφισβητείται η γενική ύπατη εποπτεία της Πολιτείας για κάθε κοινωνική δραστηριότητα που συνίσταται στον έλεγχο της τήρησης της νομιμότητας και της

δημόσιας τάξης, που υπάρχει για κάθε πολίτη και για κάθε, αυτονομούμενο ή μη, δημόσιο ή ιδιωτικό κ.λπ. οργανισμό.

Κατά μία άποψη, με την διάταξη της παραγράφου 3 του άρθρου 13 Σ δεν σκοπείται να τονισθεί η δυνατότητα που έχει ο νομοθέτης, μέσα στα όρια βέβαια του Συντάγματος, να εποπτεύει τους θρησκευτικούς λειτουργούς που ανήκουν σε άλλες, πλην της Ορθοδόξου Χριστιανικής, εκκλησίες ή θρησκευτικές Κοινότητες ή να επιβάλλει σ' αυτούς γενικές ή ειδικές υποχρεώσεις. Ο σκοπός της διάταξης αυτής έγκειται στο ότι επιχειρείται να καταστεί σαφές ότι οι θρησκευτικοί λειτουργοί των άλλων Εκκλησιών και θρησκευτικών Κοινοτήτων βρίσκονται, από την άποψη ασκήσεως επ' αυτών κρατικής εποπτείας και εκπληρώσεως υποχρεώσεων, σε ίση μοίρα με τους λειτουργούς της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας και υπό την έννοια αυτή δεν επιτρέπεται να υποβληθούν σε εποπτεία αυστηρότερη εκείνης που επιτρέπεται να υποβληθούν οι θρησκευτικοί λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας, ούτε να επιβληθούν σ' αυτούς υποχρεώσεις περισσότερες από εκείνες που επιτρέπεται να επιβληθούν στους ορθοδόξους²¹.

Πρώτα όμως ερευνάται μήπως το συγκεκριμένο μέτρο εποπτείας ή η συγκεκριμένη υποχρέωση που έχει υποβληθεί από το νόμο στους ετερόθρησκους και ετερόδοξους θρησκευτικούς λειτουργούς έρχεται σε αντίθεση με το ίδιο το άρθρο 13 ή με άλλη διάταξη του Συντάγματος και εν συνεχεία κρίνεται ανεκτό, εφόσον έχει επιβληθεί συγχρόνως και στους ορθοδόξους. Αν κριθεί πως το συγκεκριμένο μέτρο ή υποχρέωση έρχεται σε αντίθεση με το άρθρο 13 ή άλλη διάταξη του Συντάγματος, αποκρούεται εξ αρχής και παντελώς ως αντισυνταγματικό.

Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει, όμως, μία διάκριση. Οι πράξεις οργάνων της ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως των Αρχιερέων, της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου, της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας κ.λπ. με τις οποίες ασκείται διοίκηση, υπόκεινται στον έλεγχο του Συμβουλίου της Επικρατείας. Ζήτημα όμως ελέγχου από το άνω δικαστήριο των πράξεων των οργάνων διοίκησης των άλλων, πλην της Ορθόδοξης, Εκκλησιών και θρησκευτικών Κοινοτήτων δεν τίθεται γιατί αυτές δεν είναι νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου. Ο έλεγχος αυτός από το ΣτΕ δεν μπορεί να θεωρηθεί εποπτεία με την έννοια του όρου της παραγράφου 3 άρθρου 13 Σ, γιατί συνάπτεται προς την ιδιότητα της Ορθοδόξου Εκκλησίας ως νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου, τα όργανα του οποίου εκδίδουν, σε ορισμένες περιπτώσεις, διοικητικές εκτελεστές

²¹ Βλ. Αν. Μαρινο, Τα βασικά της θρησκευτικής ελευθερίας, σ. 65.

πράξεις. Συνεπώς δεν τίθεται στις περιπτώσεις αυτές ζήτημα επεκτάσεως για λόγους θρησκευτικής ισότητας του ελέγχου αυτού και στις άλλες Εκκλησίες ή θρησκευτικές Κοινότητες.

3. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΩΝ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΩΝ, ΟΠΩΣ ΚΑΤΟΧΥΡΩΝΕΤΑΙ ΣΕ ΔΙΑΦΟΡΑ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Με τα κατά την διάρκεια της επανάστασης καταρτισθέντα Συντάγματα κατοχυρώνεται η θρησκευτική ελευθερία²² και στην Ελλάδα. Ομοίως και τα Συντάγματα που ίσχυσαν στο νεοελληνικό κράτος από το Σύνταγμα που παραχώρησε ο Όθωνας μέχρι το σημερινό ισχύον κατοχυρώνουν το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας.

Επίσης, σύμφωνα με το άρθρο 28 του Συντάγματος το θεσμικό πλαίσιο που απορρέει από τις διεθνείς συμβάσεις με τις οποίες δεσμεύεται η χώρα μας, στο οποίο κυρίαρχη θέση έχουν η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, υπερισχύει της κοινής νομοθεσίας.

Ειδικά, η θρησκευτική ελευθερία των θρησκευτικών μειονοτήτων κατοχυρώνεται δυνάμει της Συνθήκης των Σεβρών του 1920 Περί της προστασίας των εν Ελλάδι μειονοτήτων, η οποία κυρώθηκε με το Ν.Δ. της 29-9-1923 «περί κυρώσεως εν Σέρβαις υπογραφείσης Συνθήκης περί προστασίας των εν Ελλάδι μειονοτήτων» (ΕτΚ αριθ. 311/30-10-1923) και διατηρεί τη διεθνή της ισχύ δυνάμει του Πρωτοκόλλου της Λωζάνης του 1923, το οποίο κυρώθηκε με το Ν.Δ. της 25-8-1923 «περί κυρώσεως της εν Λωζάννη συνομολογηθείσης Συνθήκης περί ειρήνης».

Η θρησκευτική ελευθερία της Καθολικής Εκκλησίας κατοχυρώνεται δυνάμει του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου της 3-2-1830 σε συνδυασμό με το ερμηνευτικό Πρωτόκολλο της 19-6/1-7-1830 και της Συνθήκης του Λονδίνου της 17/29-3-1864²³.

Η θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμανικών Κοινοτήτων της Δυτικής Θράκης κατοχυρώνεται δυνάμει της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης του 1923.

Με το Ν 1091/1980 αναγνωρίστηκε νομική προσωπικότητα ιδιωτικού δικαίου στα βακούφια της Δυτικής Θράκης, ενώ με το Ν. 3512/2006, που τροποποιήθηκε

²² Βλ. Νομικήν Διάταξιν της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος – Τμήμα Α΄ κεφ. Πρώτον κστ΄, Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 και 1823, Πολιτικόν Σύνταγμα της Τροιζίνος του 1827 και Ηγεμονικόν Σύνταγμα του 1832.

²³ Βλ. Κ. Κυριαζόπουλο, Προστασία πολιτιστικών αγαθών και θρησκευτική ελευθερία, σ. 194.

πρόσφατα με τον Ν. 4014/2011, ιδρύθηκε νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου με σκοπό την διοίκηση, διαχείριση και συντήρηση του ισλαμικού Τεμένους που θα ανεγερθεί στα όρια του Δήμου Αθηναίων. Ανάλογη προσωπικότητα έχει αναγνωριστεί και στην Εκκλησία των Διαμαρτυρόμενων. Οι επιτροπές διαχείρισης μουσουλμανικών περιουσιών με το Ν. 2345/1920 και οι εβραϊκές κοινότητες με το Ν. 2456/1920, α.ν. 367/1945 και Ν. 1657/1951 αποτελούν νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, ενώ οι μουφτήδες της Δυτικής Θράκης θεωρούνται δημόσιες υπηρεσίες βάσει Ν. 1920/1991. Οι Μάρτυρες του Ιεχωβά επιλέγουν την νομική μορφή του σωματείου. Τέλος, η εβραϊκή Κοινότητα έχει νομικώς αναγνωριστεί από το 1920.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ - ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

1. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΟΡΟΥ

Ο όρος «επικρατούσα θρησκεία» χρησιμοποιήθηκε στη Δύση, μετά το τέλος των θρησκευτικών πολέμων, για να εξασφαλίσει στην κυρίαρχη θρησκευτική κοινότητα προνομιακή μεταχείριση από τον τοπικό ηγεμόνα. Η αναγνώριση επικρατούσας θρησκείας διασφάλιζε την υλική και ηθική αρωγή του Κράτους και νομιμοποιούσε τη συμμετοχή του βασιλιά και των κρατικών αξιωματούχων στις λατρευτικές της εκδηλώσεις, χωρίς να οδηγεί αναγκαστικά στην απαγόρευση της δράσης των άλλων Εκκλησιών. Έτσι η αναφορά των θεσμικών κειμένων σε επικρατούσα θρησκεία δεν αποτελούσε απλώς διακήρυξη του γεγονότος ότι η πλειονότητα πρεσβεύει κάποιο δόγμα²⁴.

Σε θεσμικό κείμενο του ελλαδικού χώρου ο όρος εισήχθη για πρώτη φορά το 1817 με το Σύνταγμα του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων και τα επαναστατικά συντάγματα και αφορούσε πάντα την ορθόδοξη θρησκεία. Έκτοτε επαναλαμβάνεται σε όλα τα Συντάγματα, μέχρι και το ισχύον.

Με το Σύνταγμα του 1844 κατοχυρώθηκε το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Ελλάδος και ορίστηκε ότι η Εκκλησία υπάρχει σε δογματική ενότητα με την Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης. Η ορθόδοξη θρησκεία αναγνωρίστηκε ως επικρατούσα θρησκεία και απαγορεύτηκε ο προσηλυτισμός και κάθε επέμβαση σε βάρος της. Ο βασιλιάς έπαψε να είναι αρχηγός της Εκκλησίας και η διοίκησή της περιήλθε στη σύνοδο των Αρχιερέων. Ορίστηκε ότι με ειδικούς νόμους θα ρυθμιζόταν ο αριθμός των επισκόπων, η συντήρηση του κλήρου και τα θέματα της εκκλησιαστικής περιουσίας. Έτσι η Εκκλησία παρέμεινε υπό τον έλεγχο του Κράτους και οι ιεροί κανόνες της εφαρμόζονταν στο μέτρο που δεν ήταν αντίθετοι με τους κανόνες την Πολιτείας. Με τον τρόπο αυτό στην πράξη καθιερώθηκε το λεγόμενο σύστημα της «νόμω κρατούσας Πολιτείας», εισάγοντας την εποπτεία και τις παρεμβάσεις της πολιτείας στα εκκλησιαστικά πράγματα.

Ακολούθησαν τα Συντάγματα του 1927 και 1952, με τα οποία κατοχυρώνεται η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, οπότε η έννοια της ανεξιθρησκείας, που υπήρχε μέχρι τότε, μεταβλήθηκε σε θρησκευτική ελευθερία. Στην συνέχεια και υπό το κράτος του Συντάγματος του 1952, η Εκκλησία της Ελλάδος και όλες οι

²⁴ Βλ. Π. Δημητρόπουλος: Κράτος και Εκκλησία: μία δύσκολη σχέση, σ. 71.

οργανωτικές δομές της, έχουν πλέον την ιδιότητα του νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου, ενώ λεπτομέρειες για την αυτοδιοίκηση της Εκκλησίας δεν καθορίστηκαν μέσω του Συντάγματος.

Υπό την ισχύ των προηγούμενων συνταγμάτων συνοπτικά θα λέγαμε ότι:

A) απαγορευόταν ο προσηλυτισμός και κάθε άλλη επέμβαση σε βάρος της Εκκλησίας, χωρίς αντίστοιχα να απαγορεύεται σε βάρος άλλων δογμάτων και θρησκειών.

B) η επιρροή της Εκκλησίας στην δημόσια εκπαίδευση ήταν θεσμικά κατοχυρωμένη.

Γ) θεσπιζόταν η υποχρέωση του διαδόχου του θρόνου, του αντιβασιλέα και του επιτρόπου του διαδόχου να πρεσβεύουν το ορθόδοξο δόγμα. Ο ανώτατος άρχοντας, κατά την ανάληψη των καθηκόντων του, ορκιζόταν ενώπιον της Ιεράς Συνόδου ότι θα προστατεύει την επικρατούσα θρησκεία.

Δ) προβλεπόταν η δυνατότητα κατάσχεσης των εφημερίδων και άλλων εντύπων από τον εισαγγελέα λόγω προσβολής της χριστιανικής θρησκείας.

Τα συνταγματικά προνόμια συνοδεύονταν από αντίστοιχα που προέβλεπε η κοινή νομοθεσία²⁵. Έτσι θεσπιζόνταν η υποχρέωση του Κράτους να ενισχύει την Εκκλησία από τον κρατικό προϋπολογισμό, φοροαπαλλαγές των εκκλησιαστικών οργανισμών, η ανάμειξη του μητροπολίτη στη διαδικασία χορήγησης άδειας για την ανέγερση ναών άλλων δογμάτων, η υποχρέωση συνδρομής της Πολιτείας για την αποτροπή επεμβάσεων σε βάρος της, η παρουσία της στις ένοπλες δυνάμεις για τη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των αξιωματικών και οπλιτών και η ρύθμιση των κρατικών αργιών βάσει του εορτολογίου της.

Με την ψήφιση του Συντάγματος του 1975 η «διαπιστωτική» εκδοχή της έννοιας της επικρατούσας θρησκείας, που ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα είχε προβληθεί από πολλούς ερμηνευτές του δικαίου, ενισχύθηκε. Οι περί θρησκείας μεταβολές του Συντάγματος οδήγησαν στην εκτίμηση πως οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας χαλάρωσαν, όσον αφορά την πληρέστερη προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και μια σειρά από βήματα που έγιναν ως προς τον συμβολικό «αποχρωματισμό» του κράτους σε σχέση με την επικρατούσα θρησκεία.

Ειδικότερα με τα Συντάγματα του 1975, 1986 και 2001, α) οι περί σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας διατάξεις μετατέθηκαν από το πρώτο στο τρίτο άρθρο του

²⁵ Βλ. Π. Δημητρόπουλος: Κράτος και Εκκλησία: μία δύσκολη σχέση, σ. 73.

Συντάγματος, ενώ οι σχετικές με την θρησκευτική ελευθερία διατάξεις εντάχθηκαν στο κεφάλαιο περί ατομικών δικαιωμάτων, β) απαλείφθηκε η διάταξη που όριζε την υποχρέωση του ανώτατου άρχοντα να πρεσβεύει την επικρατούσα θρησκεία, ούτε αναλαμβάνει την ειδική υποχρέωση προστασίας της, γ) καταργήθηκε η απαγόρευση επέμβασης σε βάρος της επικρατούσας θρησκείας και ο προσηλυτισμός απαγορεύεται και σε βάρος άλλων θρησκειών, δ) επεκτάθηκε η δυνατότητα κατάσχεσης των εντύπων και στις περιπτώσεις προσβολής των υπόλοιπων δογμάτων και ε) οι σκοποί της παιδείας δεν χρωματίζονται χριστιανικά.

2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΟΡΟΥ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Ο χαρακτηρισμός της «Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας του Χριστού» ως επικρατούσας έχει απασχολήσει τη νομική θεωρία και νομολογία ως προς το ακριβές περιεχόμενό του και τις κανονιστικές του συνέπειες και έχει προκαλέσει αρκετές διχογνωμίες. Αν ερμηνευτεί κατά γράμμα, μας παραπέμπει στο ότι ο συνταγματικός νομοθέτης τοποθέτησε την επικρατούσα θρησκεία σε θέση εξουσίας έναντι των λοιπών θρησκειών. Ποια είναι, όμως, η αληθής έννοια του όρου «επικρατούσα θρησκεία»;

A) Η ΠΛΕΟΝ ΣΤΕΝΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ: ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ = ΕΠΙΣΗΜΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

i) Θεωρία

Υποστηρίζεται από κάποιους η άποψη ότι «επικρατούσα θρησκεία» σημαίνει επίσημη θρησκεία του Κράτους²⁶. Το κράτος την περιβάλλει με επαυξημένο ενδιαφέρον και η ίδια απολαμβάνει ειδικής μεταχειρίσεως, που δεν εκτίνεται αυτοδικαίως στα άλλα δόγματα και θρησκευόμενα, όπως είναι η εκτέλεση των αποφάσεων των εκκλησιαστικών αρχών της επικρατούσας θρησκείας από πολιτειακά όργανα κ.λπ.²⁷ Η ειδική αυτή μεταχείριση αφορά όμως την Εκκλησία και όχι ατομικά τους πιστούς της και πρέπει να είναι γενικού περιεχομένου και να μην στρέφεται ειδικά σε βάρος ορισμένης θρησκείας ή δόγματος, καθώς και σε βάρος της λατρείας τους, ούτε επιτρέπεται να έρχεται σε αντίθεση με κάποια απαγορευτική ή επιτακτική διάταξη του Συντάγματος.

²⁶ Όπως συμβαίνει π.χ. στην Αγγλία και την Νορβηγία.

²⁷ Βλ. Χ. Παπαστάθη, Εκκλησιαστικό δίκαιο, σ. 57.

Η ιδιότητα της επικρατούσας θρησκείας δεν σημαίνει ότι η θρησκεία αυτή ασκεί κάποια εξουσία επάνω στις άλλες γνωστές θρησκείες μέσα στην επικράτεια, αλλά ότι αποτελεί την επίσημη θρησκεία που το κράτος έχει «προικίσει» με ορισμένα προνόμια. Έτσι βέβαια δημιουργείται κάποια ανισότητα ανάμεσα στην επικρατούσα και στις άλλες γνωστές θρησκείες, που δεν επεκτείνεται όμως και στους οπαδούς τους, γιατί η εισαγωγή διαφορετικής μεταχειρίσεως για τους πιστούς των διάφορων θρησκειών θα συνιστούσε παραβίαση της αρχής της θρησκευτικής ισότητας των ατόμων, Ελλήνων και αλλοδαπών²⁸.

Γίνεται, δηλαδή, εν προκειμένω ταύτιση των όρων «επίσημη» και «επικρατούσα» και αντιμετωπίζεται η ορθοδοξία σαν συστατικό στοιχείο του ελληνισμού, με το οποίο αποτελεί μία αδιάσπαστη ενότητα, τον «ελληνοχριστιανικό» πολιτισμό, διατηρώντας έτσι χαρακτήρα επίσημης κρατικής ιδεολογίας και απολαμβάνοντας ιδιαίτερης προνομιακής μεταχείρισης.

ii) Κριτική

Η άποψη περί κατοχύρωσης επίσημης θρησκείας του Κράτους χρησιμοποιεί ως κριτήριο ερμηνείας των διατάξεων που την αφορούν τα συμφέροντα και της επιλογές της Εκκλησίας. Με το επιχείρημα ότι η ορθόδοξη Εκκλησία κατέχει σημαντική θέση στην ελληνική κοινωνία, προτείνει μια δύσκολη ισορροπία ανάμεσα στις εγγυήσεις προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας και τη νομική θέση της Εκκλησίας. Μπορεί, στην πιο ακραία της εκδοχή, να καταλήξει να δέχεται ότι στην Ελλάδα ελεύθερη είναι μόνο η επικρατούσα θρησκεία, ενώ για τις υπόλοιπες υπάρχει απλώς ένα καθεστώς ανοχής.

Πλέον γίνεται σχεδόν ομόθυμα δεκτή η άποψη ότι «επικρατούσα θρησκεία» δεν σημαίνει κρατική θρησκεία ούτε επίσημη θρησκεία, ούτε συνεπάγεται εκ του Συντάγματος κυριαρχικό ή ηγεμονικό ρόλο μια ορισμένης θρησκείας, καθώς η θεωρία της ταύτισης του ελληνισμού με την ορθοδοξία φαίνεται να μην επαρκεί για να καλύψει τις εύλογες απορίες για τη θέση της χώρας στην Ευρώπη και την νέα τάξη πραγμάτων, καθώς και για την ταυτότητα μιας κοινωνίας, η οποία δεν αποτελείται πλέον από Έλληνες στην καταγωγή, αλλά και από πολλούς άλλους που, καθώς μετανάστευσαν τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας, διεκδικούν ισότιμη συμμετοχή στο κοινωνικό γίγνεσθαι.

²⁸ Βλ. Σ. Τρωιάνο, παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου, σ. 92.

Ανεξαρτήτως του ποια έννοια είχε, υπό τα προηγούμενα Συντάγματα, ο όρος επικρατούσα θρησκεία υπό το ισχύον Σύνταγμα, το οποίο διαφέρει ουσιωδώς των προηγούμενων όσον αφορά τις σχέσεις Εκκλησίας – Πολιτείας στην Ελλάδα, δεν σημαίνει ότι δια αυτού προσδίδεται στην ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία κάποια προνομιακή έναντι των άλλων Εκκλησιών ή θρησκευτικών Κοινοτήτων θέση, ούτε ότι οι οπαδοί της απολαύουν προνομίων εν σχέσει με τους οπαδούς άλλων θρησκειών²⁹. Άλλωστε, το ισχύον Σύνταγμα διέπεται από φιλελεύθερο χαρακτήρα, που έρχεται σε αντιδιαστολή με λογικές επίσημης κρατικής θρησκείας.

B) ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ: ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ = Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΤΗΣ ΠΛΕΙΟΝΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ

i) Θεωρία

Μια δεύτερη ερμηνεία του όρου, η οποία φαίνεται ως η πλέον κρατούσα, δέχεται ότι το εν λόγω θρήσκευμα είναι θρησκεία της «συντριπτικής πλειονότητας του ελληνικού λαού»³⁰.

Κατά την άποψη αυτή, ο όρος «επικρατούσα θρησκεία» έχει ένα περιεχόμενο πραγματολογικό, που είναι νομικά κρίσιμο, εφόσον περιγράφει την ορθόδοξη Εκκλησία ως το πολυπληθέστερο συλλογικό υποκείμενο άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας. Το γεγονός αυτό εξηγεί ιστορικά, πραγματολογικά, αλλά και νομικά το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Συντάγματος για την ορθόδοξη Εκκλησία. Λόγω των διαστάσεων που έχει κοινωνικά και πραγματολογικά το ζήτημα αυτό, η σχετική συνταγματική ρύθμισή αφενός μεν προστατεύει την ορθόδοξη Εκκλησία ως το πολυπληθέστερο συλλογικό υποκείμενο της θρησκευτικής ελευθερίας στην άσκηση και απόλαυση της ελευθερίας αυτής, αφετέρου δε, στοχεύει στην οργάνωσή του, έτσι ώστε να διαμορφώνεται ο αναγκαίος χώρος ακώλυτης άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας των άλλων.

Το τελευταίο σημείο έχει ιδιαίτερη σημασία και γίνεται αντιληπτό όταν αναλογιστεί κάποιος τι μπορεί να συμβεί όταν το συντριπτικά πολυπληθέστερο συλλογικό υποκείμενο άσκησης του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία και των άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων που συρρέουν με αυτήν να αποφασίσει να ασκήσει με εντατικό, επίμονο και «επιθετικό» τρόπο τα δικαιώματά του. Τότε χωρίς

²⁹ Βλ. Αν. Μαρίνο, Τα βασικά της θρησκευτικής ελευθερίας, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2004, σ 51.

³⁰ Βλ. Σπ. Τρωϊάνο, Ελευθερία Θρησκευτικής Συνείδησης και Επικρατούσα Θρησκεία.

να υπάρχει το άρθρο 3 ή χωρίς να γίνεται επίκλησή του, με μόνη την επίκληση της θρησκευτικής ελευθερίας και του άρθρου 13, θα μπορούσαν όλες οι λειτουργίες της κοινωνίας των πολιτών και άρα ο δημόσιος βίος στο σύνολό του, να αποκτήσουν έναν «θρησκευτικό» και πιο συγκεκριμένα έναν «ορθόδοξο» χαρακτήρα ασφυκτικό^{31, 32}.

Η ύπαρξη ειδικής συνταγματικής διάταξης και ειδικού νομοθετικού πλαισίου ενδέχεται να οδηγεί σε προνομιακή μεταχείριση της ορθόδοξης Εκκλησίας σε σχέση με άλλες Εκκλησίες ή γενικότερα με άλλες θρησκευτικές συσσωματώσεις και να ωθεί άμεσα ή έμμεσα σε περιορισμό της δικής τους θρησκευτικής ελευθερίας. Αν αυτό συμβαίνει, τότε είναι απαράδεκτο και ανεπίτρεπτο κατά το άρθρο 13 Σ και αντιβαίνει στη συστηματική ερμηνεία και την πρακτική εναρμόνιση των άρθρων 3 και 13 του Συντάγματος.

Άλλωστε, η μεγάλη μεταβολή που επιφέρει το Σύνταγμα του 1975 σε σχέση με τα προγενέστερα ελληνικά συντάγματα είναι ο διαχωρισμός του χαρακτηρισμού της θρησκείας της ορθόδοξου Εκκλησίας ως επικρατούσας και άρα του πεδίου εφαρμογής του άρθρου 3, από το πεδίο προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας. Η διάταξη του άρθρου 3 δεν λειτουργεί και δεν μπορεί να λειτουργήσει ως κάμψη της θρησκευτικής ελευθερίας. Περιβάλλει με μία θεσμική εγγύηση την ορθόδοξη Εκκλησία ως υποκείμενο και φορέα της θρησκευτικής ελευθερίας, αλλά δεν εισάγει, ούτε ευθέως ούτε εκ του πλαγίου, περιορισμούς στην θρησκευτική ελευθερία οποιουδήποτε άλλου³³.

Η διαφορά αυτή ως προς τη νομική φύση των δύο διατάξεων είναι εμφανής ιδίως στο ότι το σύνολο των εγγυήσεων που απορρέουν από το άρθρο 3 μπορούν να θεμελιωθούν στο άρθρο 13. Και η ορθόδοξη Εκκλησία, άλλωστε, την θρησκευτική της ελευθερία και όχι την ιδιότητά της ως Εκκλησίας της επικρατούσας θρησκείας επικαλείται σε κάθε περίπτωση σύγκρουσής της με την Πολιτεία.

³¹ Βλ. Ε. Βενιζέλο, Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας, σ. 148.

³² Αυτό παρατηρείται να συμβαίνει σε Κράτη που διαθέτουν τα συνταγματικά και λοιπά νομικά χαρακτηριστικά του θρησκευτικού αποχρωματισμού και του πλήρους σεβασμού της θρησκευτικής ελευθερίας, οι αντίστοιχες όμως κοινωνίες ζουν και κινούνται κάτω από την έντονη και πρακτικά οργανωμένη επιβολή πολύ συγκεκριμένων θρησκευτικών αντιλήψεων ρωμαιοκαθολικών ή προτεσταντικών ή και των δύο.

³³ Βλ. Ε. Βενιζέλο, Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας, σ. 93.

ii) Κριτική

Στον αντίλογο της ερμηνείας αυτής έχει διατυπωθεί η άποψη ότι στην όλη προβληματική το συμπέρασμά της αποτελεί το δεδομένο. Είναι επικρατούσα η ορθόδοξη θρησκεία επειδή συνδέεται με τις παραδόσεις και την πλειονότητα των Ελλήνων. Ζητούμενο, όμως, είναι το νομικό περιεχόμενο της διάταξης του Συντάγματος, του οποίου προορισμός δεν είναι η απεικόνιση στατιστικών στοιχείων. Επίσης, η μη υιοθέτηση από το ισχύον Σύνταγμα των επί μέρους διατάξεων του Συντάγματος του 1952, δείχνει πως η νομική φόρτιση της συνταγματικής κατοχύρωσης της επικρατούσας θρησκείας είναι υποτονική σε σύγκριση με του 1952 μόνο ως προς τις μερικότερες συνέπειες της ύπαρξης τέτοιας θρησκείας, ενώ το πλαίσιο της γενικού περιεχομένου διάταξης του άρθρου 3 παραμένει αλώβητο, ίδιο όπως και στο προϊσχύον συνταγματικό καθεστώς³⁴.

Επίσης, υποστηρίζεται ότι και αυτή η ερμηνεία πολλές φορές δεν συμβαδίζει με την ισότητα των θρησκειών, εφόσον αναγνωρίζει προνομιακή μεταχείριση προς την ορθόδοξη Εκκλησία και της προσδίδει χαρακτήρα κρατικής θρησκείας. Και τούτο γιατί η επικρατούσα θρησκεία, δεν είναι δυνατόν να έχει δικαίωμα να ασκεί εξουσία οιασδήποτε μορφής και εκτάσεως, πάνω στα άλλα θρησκευόμενα, γνωστά ή μη. Αν η επικρατούσα θρησκεία κρατεί επί των άλλων θρησκευμάτων, τότε η θρησκευτική ελευθερία μεταμορφώνεται σε προνόμιο, αδιάφορο αν το χαίρονται λίγοι ή συντριπτικά πολλοί.

Γ) ΤΡΙΤΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ: ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ = ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΔΙΑΚΡΙΣΗ

i) Θεωρία

Ως πλέον ορθή φαίνεται η «διαπιστωτική» ανάγνωση της επικρατούσας θρησκείας, η οποία δέχεται ότι ο όρος αποδίδει απλώς την ιστορικά επιβεβλημένη τιμή στη θρησκεία της ορθόδοξης Εκκλησίας, λόγω αφενός μεν των ιστορικών της δεσμών με την ελληνική Πολιτεία, αφετέρου δε της συμβολής της στη διαμόρφωση του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού και δεν συνοδεύεται από ιδιαίτερη προνομιακή μεταχείριση. Επιχείρημα υπέρ αυτής της ερμηνευτικής εκδοχής αποτελεί το γεγονός ότι ο γενικός εισηγητής της πλειοψηφίας στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή δήλωνε ότι «ο όρος επικρατούσα θρησκεία... σημαίνει απλώς ότι η ορθόδοξος θρησκεία είναι η θρησκεία ην ακολουθεί η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού και

³⁴ Βλ. Χ. Παπαστάθη, Εκκλησιαστικό Δίκαιο, σ. 56.

συμφώνως προς το τυπικόν της οποίας ενεργούνται αι επίσημαι τελεταί, καθορίζονται αι αργίαι κ.λπ.»³⁵.

Σημαντική παράμετρος εξάλλου για την ερμηνεία του όρου αποτελεί και το ότι η αναφορά στην επικρατούσα θρησκεία εντάσσεται συστηματικά στο οργανωτικό μέρος του Συντάγματος (προσδιορισμό των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας) και αυτού του μέρους τις ρυθμιστικές ανάγκες κατά κύριο λόγο εξυπηρετεί, πράγμα που σημαίνει ότι δεν μπορεί να εκλαμβάνεται η αναγνώριση της επικρατούσας θρησκείας ως δυνατότητα επιβολής έμμεσων περιορισμών της θρησκευτικής ελευθερίας, χάριν προστασίας της ορθόδοξης Εκκλησίας. Άλλωστε το Σύνταγμα λειτουργεί όχι μόνο κανονιστικά, αλλά και αξιολογικά, δηλαδή ιδεολογικά και ηθικά, καθώς εμπεριέχει μια σειρά από επιλογές που δεν είναι μόνον ή, μάλλον, ευθύς εξαρχής νομικές και άρα ρυθμιστικές, αλλά είναι καταρχήν επιλογές αξιών.

Υπό την ερμηνεία αυτή, καθίσταται θεμιτή μία ιδιαίτερη φροντίδα του Κράτους για την ορθόδοξη Εκκλησία, ενώ ταυτόχρονα με την παραδοχή της ιστορικής της θέσης, αποδίδεται στον όρο επικρατούσα θρησκεία και κανονιστικό συγχρόνως περιεχόμενο, το οποίο αναπτύσσεται μόνο στο οργανωτικό σκέλος των σχέσεων με την Πολιτεία και όχι στο πεδίο της αντιμετώπισης των πολιτών από τις δημόσιες αρχές³⁶.

Συνεπώς, με την ερμηνεία αυτή, η διάταξη του άρθρου 3 Σ δεν συγκρούεται με αυτή του άρθρου 13 Σ, καθώς το Κράτος επιδεικνύει σε επαρκή βαθμό θρησκευτική ουδετερότητα, η οποία είναι προϋπόθεση του σεβασμού της θρησκευτικής ελευθερίας. Το ότι η ελληνορθόδοξη χριστιανική θρησκεία είναι η επικρατούσα στην Ελλάδα, δεν αποτελεί λόγο να μην τηρείται η θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους. Συνταγματική και δημοκρατική επιταγή, που πηγάζει τελικά από την αξία του ανθρώπου είναι η ίση μεταχείριση όλων, χωρίς άμεση ή έμμεση δυσμένεια σε βάρος εκείνων που δεν ανήκουν στην επικρατούσα θρησκεία.

³⁵ Βλ. Πρακτικά των συνεδριάσεων των υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος του 1975 κοινοβουλευτικής επιτροπής, 1975, 402.

³⁶ Βλ. Γ. Ανδρουτσόπουλο, Η θρησκευτική ελευθερία κατά την νομολογία του Αρείου Πάγου, σ. 67.

ii) Κριτική

Ασφαλώς και η ερμηνεία αυτή δέχτηκε κριτική, κατά την οποία η διαπιστωτική ερμηνεία, παρά τις φιλικές προς την θρησκευτική ελευθερία προθέσεις της, δεν φαίνεται να λαμβάνει υπόψη της ότι το Σύνταγμα δεν αποτελεί κείμενο περιγραφής πραγματικών περιστατικών και δεν πιστοποιεί τη θρησκευτική σύνθεση του πληθυσμού. Το άρθρο 3 δεν καταγράφει το ποσοστό μελών της Εκκλησίας επί του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Μπορεί ενδεχομένως τα δεδομένα να εξηγούν τους πολιτικούς λόγους που οδήγησαν στην υιοθέτηση της διάταξης, αλλά δεν ταυτίζονται με το κανονιστικό της περιεχόμενο. Οι συνταγματικές διατάξεις δεν περιγράφουν, αλλά περιέχουν κανόνες, των οποίων αξιώνεται η τήρηση. Η παραγγελματική – δεοντολογική διάστασή τους δεν πρέπει να αγνοείται, επειδή η γραμματική ερμηνεία του όρου «επικρατούσα θρησκεία» μπορεί να οδηγήσει κατ' αποτέλεσμα σε προσβολή της θρησκευτικής ελευθερίας³⁷. Ακόμη και υπό την εκδοχή ότι η διαπιστωτική ερμηνεία δεν αρνείται απολύτως ότι η διάταξη περί επικρατούσας θρησκείας έχει έννομες συνέπειες και ότι αυτές περιορίζονται στο πεδίο των κρατικών αργιών και της επισιμότητας των θρησκευτικών εορτών, και πάλι δεν παρέχονται πειστικές απαντήσεις.

Καίτοι δεν είναι ορθό να θεωρήσουμε ότι το άρθρο 3 Σ θεμελιώνει επαρκώς και συλλήβδην τα προνόμια της επικρατούσας θρησκείας, δεν είναι δυνατόν να αγνοήσουμε την κανονιστική εκφορά του συντακτικού νομοθέτη, ακόμη και αν είναι εξόχως γενική και «ιδεολογική». Το «είναι» της παραγράφου 1 του άρθρου 3 έχει σαφείς κανονιστικές συνέπειες, δηλαδή αποβλέπει στη διασφάλιση ορισμένης κατάστασης και δεν επηρεάζεται από μια νέα στατιστική³⁸. Το Σύνταγμα πρέπει να ερμηνεύεται όπως είναι, με τη φιλελεύθερη και την φιλορθόδοξη πλευρά του και πάντως με γνώση των πολιτικών επιλογών που τις στηρίζουν και τις εννοϊδοτούν. Αυτή η επιλογή δεν είναι απλή στην εφαρμογή της, καθώς υποκειμενικώς προϋποθέτει μια δυσχερή αποκάθαρση από προδιαθέσεις και αντικειμενικώς θέτει προβλήματα οριοθέτησης των διατάξεων, ιδίως των γενικών και ιδεολογικοποιημένων, όπως η ρήτρα «επικρατούσα θρησκεία».

³⁷ Βλ. Π. Δημητρόπουλο, ό.π. σ. 76.

³⁸ Βλ. Σε Δ. Χριστόπουλο, Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, μελέτη Δ. Δημούλη, σ. 94.

Δ) ΤΕΤΑΡΤΗ ΑΠΟΨΗ: ΔΥΟ ΚΥΚΛΟΙ ΡΥΘΜΙΣΕΩΝ

Τέταρτο επιχείρημα, που συνταιριάζει, θα λέγαμε, τις προαναφερθείσες απόψεις και ίσως είναι σε θέση να αντιμετωπίσει με πιο συνεκτικό τρόπο τη σχέση επικρατούσας θρησκείας και θρησκευτικής ελευθερίας, είναι αυτό που δίνει έμφαση στη συστηματική ερμηνεία των σχετικών διατάξεων, διακρίνοντας δύο κύκλους ρυθμίσεων. Στον πρώτο κύκλο εντάσσονται τα ζητήματα της νομικής θέσης των θρησκευτικών κοινοτήτων και στο δεύτερο οι εγγυήσεις προστασίας των πιστών τους. Ο πρώτος κύκλος αφορά την οργάνωση της σχέσης του Κράτους με τις εκκλησιαστικές οργανώσεις. Σ' αυτόν επιτρέπονται διαφοροποιήσεις ανάμεσα στην επικρατούσα και τις λοιπές θρησκείες, που αφορούν θέματα θεσμικά και οργανωτικά και δεν επηρεάζουν την μεταχείριση των μελών τους. Στον δεύτερο, που αφορά την προστασία των δικαιωμάτων, δεν είναι επιτρεπτές διακρίσεις και κυρίως μεταφορές των διαφοροποιήσεων από τον πρώτο κύκλο³⁹.

Η ρύθμιση, δηλαδή, περί επικρατούσας θρησκείας έχει ως πεδίο εφαρμογής το οργανωτικό μέρος του πολιτεύματος (π.χ. τη νομική μορφή της ορθόδοξης Εκκλησίας) και τους σκοπούς που το Κράτος υποχρεούται να υπηρετεί, αλλά δεν εκτείνεται σε ζητήματα ατομικών δικαιωμάτων, πολύ περισσότερο δεν νομιμοποιεί διακρίσεις σε βάρος πιστών άλλων θρησκειών, πλην της επικρατούσας⁴⁰. Έτσι, η διάταξη του άρθρου 3 σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αντιστρατεύεται και περιορίζει την θρησκευτική ελευθερία των μη ορθοδόξων.

Παρά ταύτα δεν εξηγείται και με την ερμηνεία αυτή πώς είναι δυνατή η μη επικοινωνία των δύο κύκλων, όταν και οι δύο ρυθμίζουν, άμεσα ο πρώτος, έμμεσα ο δεύτερος, ζητήματα που σχετίζονται με την θρησκευτική ελευθερία, καθώς τα θέματα της οργάνωσης και της εν γένει θεσμικής θέσης των θρησκευτικών κοινοτήτων εντάσσονται στον ευρύτερο χώρο της ελευθερίας των θρησκευτικών συσσωματώσεων, όπου μεταξύ άλλων ισχύει η αρχή της ίσης μεταχείρισης.

³⁹ Βλ. Δ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, τομ. Β', σ. 608.

⁴⁰ Βλ. Γ. Ανδρουτσόπουλο, Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, σ. 65.

3. Η ΣΧΕΣΗ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 3 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Το άρθρο 3 του Συντάγματος του 1975, με το οποίο ορίζεται η επικρατούσα θρησκεία, φέρει τον τίτλο «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας». Από τις διατάξεις που περιέχει διαπιστώνεται ότι οι πολιτικές απόψεις που επικρατούν ως προς τη σχέση της Εκκλησίας με το Κράτος δεν είναι φιλελεύθερες, πλουραλιστικές και χωριστικές, αλλά πολιτειοκρατικές⁴¹.

Συγκεκριμένα, η ανατολική Ορθόδοξη του Χριστού Εκκλησία αποτελεί, κατά το άρθρο 3 του Συντάγματος, την Εκκλησία της επικρατούσας στην Ελλάδα θρησκείας και σύμφωνα με το καταστατικό χάρτη της Εκκλησίας αυτής, τον οποίο κατά τα άρθρα 3 και 72 Σ ψηφίζει η Βουλή των Ελλήνων (Ν. 590/77), είναι νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου. Προσδιορίζονται τα ανώτατα όργανα διοίκησης της Εκκλησίας⁴² και ορίζεται ότι η ορθόδοξη Εκκλησία υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με την «Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης» και κάθε άλλη ομόδοξη και έχει την υποχρέωση να τηρεί, όπως και εκείνες, τους αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις.

Α) Κατά την θεωρία, πρόκειται για το σύστημα της ήπιας πολιτειοκρατίας, ή της «νόμω κρατούσας» Πολιτείας ή άλλως του μετριοπαθούς δυϊσμού, κατά το οποίο η θρησκεία που πρεσβεύει η πλειονότητα του πληθυσμού αναγνωρίζεται από τον νομοθέτη ως επικρατούσα. Η Εκκλησία καθίσταται ιδιότυπο τμήμα του κρατικού μηχανισμού, καθώς οι οργανωτικές της μορφές αποτελούν νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου και χρηματοδοτούνται από τον κρατικό προϋπολογισμό. Οι αποφάσεις των οργάνων της, κατά το μέρος που αφορούν σε θέματα διοίκησής της, αποτελούν εκτελεστές διοικητικές πράξεις και προσβάλλονται στα εθνικά δικαστήρια. Το Κράτος επεμβαίνει με νόμους στην οργάνωση των διοικητικών θεσμών υπό της επιφύλαξη του σεβασμού των δογματικών κανόνων. Οι εκκλησιαστικοί κανόνες εφαρμόζονται μόνο στο εσωτερικό της Εκκλησίας, υπό την προϋπόθεση ότι δεν έρχονται σε αντίθεση με τους κανόνες δημόσιας τάξης της Πολιτείας.

Εξ αυτών καθίσταται προφανές πως οι επεμβάσεις⁴³ της Πολιτείας στη διοίκηση της Εκκλησίας καθιστούν σχετική την ελευθερία αυτοδιοίκησής της. Αυτό, όμως, είναι το τίμημα της προνομιακής της μεταχείρισης (δηλαδή της ανάμειξης της

⁴¹ Βλ. Ε. Βενιζέλο, Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας, σ. 22.

⁴² Ιερά Σύνοδος και Διαρκής Ιερά Σύνοδος

⁴³ Αρ. 3 Σ σε συνδυασμό με αρ. 72 παρ. 1 Σ.

στον κρατικό μηχανισμό, της συνεργασίας της με το Κράτος σε θέματα κοινού ενδιαφέροντος, της απόδοσης επίσημου χαρακτήρα στις λατρευτικές της δραστηριότητες με τη συμμετοχή κρατικών αξιωματούχων κ.λπ.).

Κατά το άρθρο 3 Σ θρησκεία της ανατολικής ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού είναι ό, τι ορίζει ως τέτοια η ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, υπό τρεις όρους: την αναπόσπαστη δογματική ένωση με το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης και της άλλες ομόδοξες Εκκλησίες, την απαρασάλευτη τήρηση των κανόνων και παραδόσεων της θρησκείας αυτής και την οργάνωση της Εκκλησίας της Ελλάδας με βάση τους ορισμούς του άρθρου 3 Σ. Αυτοί οι όροι έχουν δύο συνέπειες. Η πρώτη είναι ότι το Κράτος αναγνωρίζει ως επικρατούσα την Εκκλησία της Ελλάδας μόνο εάν εκείνη σέβεται το οργανωτικό πλαίσιο που επιβάλλει το Σύνταγμα⁴⁴.

Η δεύτερη συνέπεια είναι ότι ενώ η ορθόδοξη Εκκλησία δικαιούται κατ' αρχήν να ορίσει τι είναι η θρησκεία της ανατολικής ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού και ποιοι είναι οι πιστοί της, το Κράτος διατηρεί το δικαίωμα να ελέγχει εάν η δογματική διαμόρφωση που υιοθετεί εκάστοτε η Εκκλησία της Ελλάδας βρίσκεται σε συμφωνία με τα δόγματα που ακολουθεί το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, καθώς και με τους κανόνες και παραδόσεις που συνιστούν τη συμφωνία ομόδοξων Εκκλησιών⁴⁵. Γιατί κατά το κανονιστικό επίπεδο της συνταγματικής ερμηνείας, τα αρμόδια εποπτικά – δικαστικά όργανα του ελληνικού Κράτους αποφασίζουν κυριαρχικά με βάση τους όρους που θέτει το άρθρο 3 Σ ως προς την οργανωτική ένωση και την τήρηση δογμάτων και δι' αυτών με τον κρατικό ορισμό της επικρατούσας θρησκείας. Έτσι η ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, ή τμήμα της, μπορεί να καταστεί ανά πάσα στιγμή απλώς γνωστή θρησκεία, εφόσον κατά δήλωση ή πρακτική της απομακρυνθεί από το στενό δογματικό – ελεγκτικό πλαίσιο της διάταξης του άρθρου 3 Σ. Το «επικρατούν» δηλαδή έχει ως αντιστάθμισμα την απαγόρευση δογματικών αλλαγών και τον κρατικό έλεγχο αυτής της δικαιοταξίας.

Από την άλλη πλευρά, θεωρείται πως η ορθόδοξη Εκκλησία δεν είναι φορέας θεμελιωδών δικαιωμάτων, διότι αποτελεί τμήμα τα κρατικής εξουσίας, εφόσον με βάση το άρθρο 1 Ν. 570/77 ο Εκκλησία της Ελλάδας συνολικά, καθώς και σειρά οργανισμών της, αποτελούν νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου. Έτσι, με βάση τις

⁴⁴ Έτσι οι «παλαιοημερολογίτες» καίτοι αυτοαποκαλούνται ως γνήσιοι ορθόδοξοι χριστιανοί, δεν αποτελούν τμήμα της επικρατούσας θρησκείας, διότι αρνούνται να ενταχθούν στη συνταγματικώς επιβαλλόμενη δομή διοίκησης της ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας, ΣτΕ 1444/91 (Ολομ.).

⁴⁵ Βλ. Σε Δ. Χριστόπουλο, Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, μελέτη Δ. Δημούλη, σ. 110.

καθ' ἕκαστα αρμοδιότητες τους, ασκούν δημόσια εξουσία ή κρατική λειτουργία, δρώντα και ελεγχόμενα κυρίως ως διοικητικές αρχές. Αυτό σημαίνει ότι τα όργανα της ορθόδοξης Εκκλησίας δεν δικαιούνται να στραφούν κατά του Κράτους διεκδικώντας θρησκευτική ελευθερία ούτε να ασκήσουν κρατικές αρμοδιότητες κατ' απόκλιση από αρχές χρηστής διοίκησης, επικαλούμενα ότι αυτό επιτάσσει η θρησκευτική ελευθερία τους. Δεν περιορίζει το Κράτος την κυριαρχία του αναγνωρίζοντας μια ιδιωτική κυριαρχία της ορθόδοξης Εκκλησίας. Τα μέλη της, ωστόσο, μπορούν να απολαμβάνουν ειδικών δικαιωμάτων, τα οποία δεν αναγνωρίζονται ρητά από το Σύνταγμα, αλλά παρέχονται από κοινούς νόμους.

Έτσι, κατά το ισχύον Σύνταγμα, ορισμένη θρησκεία γίνεται τμήμα του κρατικού μηχανισμού, αποκτώντας πολλαπλά προνόμια, με αντάλλαγμα την στέρηση της δογματικής της ελευθερίας και την υπαγωγή των αποφάσεών της σε κρατικό έλεγχο. Τα μέλη της απολαμβάνουν προνομίων, εφόσον οι ίδιοι και η Εκκλησία τους σέβονται τους όρους του άρθρου 3 Σ⁴⁶.

Οι πράξεις αυτοδιοικήσεως της Εκκλησίας υπόκεινται σε πολιτειακό έλεγχο, που περιορίζεται σε έλεγχο νομιμότητας και ασκείται α) όταν για την τελείωση μιας πράξης της εκκλησιαστικής αρχής, απαιτείται και σύμπραξη της Πολιτείας είτε με τη μορφή της διενέργειας της τελικής πράξης στα πλαίσια μιας σύνθετης διοικητικής ενέργειας είτε με τη μορφή παροχής εγκρίσεως, για να γίνει η πράξη ενός εκκλησιαστικού διοικητικού οργάνου εκτελεστή, β) με τη συμμετοχή κρατικών λειτουργών σε συλλογικά διοικητικά όργανα της Εκκλησίας, γ) στην ακυρωτική διαδικασία της διοικητικής δικαιοσύνης, δηλαδή στα διοικητικά εφετεία και στο ΣτΕ, όταν προσβάλλονται εκτελεστές διοικητικές πράξεις των οργάνων της Εκκλησίας, που έχουν εκδοθεί κατ' εφαρμογή της κείμενης πολιτειακής νομοθεσίας.

Β) Στον αντίποδα των άνω κινείται η άποψη πως το ισχύον σύστημα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί σύστημα της νόμω κρατούσας πολιτείας⁴⁷. Και τούτο γιατί οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας είναι στην ελληνική έννομη τάξη σχέσεις συνταγματικά ρυθμισμένες. Το βασικό όμως χαρακτηριστικό του Συντάγματος είναι ότι οριοθετεί και καθυποτάσσει την ίδια την κρατική εξουσία υπό όλες τις εκφάνσεις της. Η υπαγωγή, συνεπώς, στο Σύνταγμα σημαίνει υπαγωγή στην έννομη τάξη και άρα σε κρατικής προέλευσης κανόνες, αλλά και προστασία έναντι της κρατικής

⁴⁶ Βλ. Σε Δ. Χριστόπουλο, Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, μελέτη Δ. Δημούλη, σ. 127.

⁴⁷ Βλ. Ε. Βενιζέλο, Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας, σ. 77.

εξουσίας. Το γεγονός άρα ότι οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας είναι συνταγματικώς ρυθμισμένες σημαίνει ότι είναι συνταγματικώς οργανωμένες αλλά και συνταγματικώς εγγυημένες. Οριοθετώντας το Σύνταγμα την παρέμβαση της Πολιτείας, εγγυάται την αυτονομία της Εκκλησίας.

Στο ελληνικό Σύνταγμα που ισχύει δεν υπάρχει διάταξη που περιέχει την αρχή της αυτονομίας των θρησκευμάτων. Τούτο θεωρείται εύλογο αν ληφθεί υπόψη το σύστημα σχέσεων Κράτους και θρησκευμάτων. Κατά πάγια νομολογία του ΣτΕ το αρ. 3 Σ κατοχυρώνει πλήρως τη δογματική και τη λατρεία της ορθόδοξης Εκκλησίας και δεν κατοχυρώνει πλήρως τους διοικητικούς θεσμούς που περιλαμβάνονται στο δίκαιο της ίδιας εκκλησίας. Δεν επιτρέπεται μόνο η θεμελιώδης μεταβολή των κρινόμενων ως βασικών διοικητικών θεσμών των καθιερωμένων παγίως από μακρού εντός της ορθόδοξου Εκκλησίας. Γίνεται δεκτό ότι τα παραπάνω εφαρμόζονται, δυνάμει της συνταγματικής αρχής της ισότητας (αρ 4 Σ), ως προς όλα τα γνωστά θρησκευάματα που έχουν νομική προσωπικότητα δημοσίου δικαίου. Έτσι αναγνωρίζεται μία περιορισμένη καταστατική και θεσμική αυτονομία τόσο για το ορθόδοξο θρήσκευμα όσο και για τα λοιπά γνωστά θρησκευάματα που έχουν νομική προσωπικότητα δημοσίου δικαίου.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ – ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΕΚΤΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΝΝΟΜΗΣ ΤΑΞΗΣ

1. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΕ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ

Εξαιτίας των θρησκευτικών συγκρούσεων και αντιπαράθεσεων από τον 16^ο ως τον 18^ο αιώνα προέκυψαν μέσα από μακροχρόνιες διεργασίες η αντίληψη της ανοχής του άλλου και η αρχή της ανεξιθρησκίας, που εξελίχθηκαν αντίστοιχα στην αντίληψη του σεβασμού του άλλου και την αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας⁴⁸.

Στην Ευρώπη ήδη από τον 18^ο αιώνα η θρησκευτική ελευθερία προβάλλεται ως δικαίωμα του ανθρώπου αυταπόδεικτο και αναπαλλοτρίωτο. Διακηρύχθηκε πρώτα στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής με το άρθρο 18 του Bill of Rights της πολιτείας Virginia το 1776 και έπειτα στη Γαλλία με το άρθρο 10 της Διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη του 1789.

Κατά την διάρκεια των 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα δεν αμφισβητείται πλέον το δικαίωμα του πολίτη να πρεσβεύει ελεύθερα τον Θεό της αρεσκείας του και τα Συντάγματα όλων των πολιτισμένων κρατών περιέχουν ανάλογες διατάξεις.

Την 10^η Δεκεμβρίου 1948 η Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε. ψήφισε την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το άρθρο 18 της οποίας προβλέπει ρητά το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας. Με την διακήρυξη αυτή ο Ο.Η.Ε. παρέλειψε να θεσπίσει και έναν μηχανισμό αποτελεσματικού ελέγχου και εφαρμογής των διατάξεών της. Η Διακήρυξη αυτή δεν έχει δεσμευτικό χαρακτήρα.

Την 4^η Νοεμβρίου 1950 τα μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης υπέγραψαν στην Ρώμη την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, συνοδευόμενη από πρόσθετα πρωτόκολλα. Η συμμετοχή της Ελλάδας στην Ε.Σ.Δ.Α. δεν ήταν αδιάλειπτη, ωστόσο η Σύμβαση και τα πρωτόκολλα κυρώθηκαν με το Ν. 2329/153 και το Ν.Δ. 53/1974. Ένα από τα ατομικά δικαιώματα που κατοχυρώνει η Σύμβαση είναι και η θρησκευτική ελευθερία (αρ. 9).

Την 10^η Δεκεμβρίου 1966 η Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε. ενέκρινε τη Διεθνή Σύμβαση για τα αστικά και πολιτικά δικαιώματα, η οποία από τη φύση της έχει δεσμευτικό χαρακτήρα. Με το άρθρο 18 της Σύμβασης γίνεται λεπτομερής και διεξοδική αναφορά στην θρησκευτική ελευθερία.

⁴⁸ Βλ. Ι. Πέτρου, Πολυπολιτισμικότητα και θρησκευτική ελευθερία, σ. 35.

Το 1975 στο Ελσίνκι, η Τελική Πράξη της Διασκέψεως Ασφαλείας και Συνεργασίας στην Ευρώπη προβλέπει τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών, μεταξύ των οποίων η θρησκευτική ελευθερία.

Την 25^η Νοεμβρίου 1981 η Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε. υιοθέτησε την Απόφαση 36/55, που περιέχει τη Διακήρυξη για την εξάλειψη όλων των μορφών θρησκευτικής μισαλλοδοξίας και διακρίσεων προερχομένων από τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις. Η Διακήρυξη αυτή από την φύση της δεν έχει δεσμευτικό χαρακτήρα, στην πράξη όμως θεωρείται ότι είναι υποχρεωτική τουλάχιστον για τα Κράτη που έχουν επικυρώσει τη Σύμβαση για τα αστικά και πολιτικά δικαιώματα.

Την 12^η Απριλίου 1989 το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο προέβη στην Διακήρυξη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και Ελευθεριών, στις οποίες περιλαμβάνεται και η θρησκευτική ελευθερία (αρ. 3, 4, 5 και 16)

Το Διεθνές Σύμφωνο για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα κυρώθηκε από την Ελλάδα με τον Ν. 2462/1997 (Φ.Ε.Κ. 254). Με το άρθρο 18 αυτού κατοχυρώνεται το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας.

Την 7^η Δεκεμβρίου 2000 η Σύνοδος Κρυφής της Νίκαιας ενέκρινε τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, το άρθρο 10 του οποίου αναφέρεται την θρησκευτική ελευθερία.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι πλέον η θρησκευτική ελευθερία σαν κανόνας οικουμενικής διάστασης, όχι μόνο ενσωματώνει τις γενικές αντιλήψεις και ποιοτικές ιδιορρυθμίες του διεθνούς δικαίου σχετικά με την πνευματική εν γένει ελευθερία, αλλά συνάμα συγκροτεί έναν από τους βασικούς κανόνες της.

2. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 9 ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί ένα από τα δικαιώματα του ανθρώπου, που συμβάλλει κατ' εξοχήν στη διατήρηση του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα της σύγχρονης διεθνούς κοινωνίας, γιατί έχει την πρόθεση να προστατεύσει τους πιστούς οποιασδήποτε θρησκείας ή δόγματος κατά τρόπο γενικό και συστηματικό. Το άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που υιοθετήθηκε το 1950 από τα πρώτα δεκατέσσερα κράτη – μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, ενσαρκώνει την ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Ο σεβασμός του συγκεκριμένου άρθρου ελέγχεται σήμερα από το δικαιοδοτικό μηχανισμό του Στρασβούργου, το

Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που περιλαμβάνει δικαστές από όλα τα συμβαλλόμενα κράτη.

Μεταξύ των διατάξεων του άρθρου 13 του ελληνικού Συντάγματος και του άρθρου 9 της Ε.Σ.Δ.Α. υπάρχει κατ' αρχήν, αλλά όχι πλήρης, ομοφωνία. Οι διαφορές αφορούν κυρίως δύο σημεία, όπου η συνταγματική κατοχύρωση είναι λιγότερο ευρεία: Πρώτον η Ε.Σ.Δ.Α. κατοχυρώνει την ελευθερία σκέψεως, συνειδήσεως και πεποιθήσεως εν γένει, ενώ το Σύνταγμα κατοχυρώνει μόνο την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης. Δεύτερον το κοινοτικό κείμενο δεν περιέχει την συνταγματική απαγόρευση του προσηλυτισμού⁴⁹.

Η Ε.Σ.Δ.Α. έχει ως στόχο διακηρυγμένο στο προοίμιό της την νομική ολοκλήρωση στο χώρο των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Η εθνική οπτική λαμβάνεται υπόψη, αφού το ίδιο το άρθρο 9 επιτρέπει κρατικούς περιορισμούς στη θρησκευτική ελευθερία. Δεν επέρχεται, επομένως, εξίσωση όλων των δικαιικών παραδόσεων μέσω της υπεροχής ενός διεθνούς κανόνα, αλλά επιβολή ενός ελάχιστα απαραίτητου πλαισίου ευρωπαϊκής προστασίας της θρησκευτικής ετερότητας. Κατά τη νομολογία του Στρασβούργου, το σύστημα της επίσημης θρησκείας ή οι συνταγματικοί διαχωρισμοί μεταξύ γνωστών και άλλων θρησκειών δεν αναθεωρούνται και εκτιμώνται ως συμβατοί με την Ε.Σ.Δ.Α. Οι θρησκευτικές πλειοψηφίες δεν παραβλέπονται, ούτε επιδιώκεται η αποσιώπηση των πραγματικών αριθμητικών δεδομένων⁵⁰. Ένα προνομιακό καθεστώς για ένα θρήσκευμα, που δικαιολογείται από ιστορικούς λόγους ή από το ανήκειν στο εν λόγω θρήσκευμα της συντριπτικής πλειοψηφίας του πληθυσμού δεν είναι, λοιπόν, ασυμβίβαστο με το αρ. 9 της Σύμβασης της Ρώμης, εκτός αν και στην έκταση που θα προδικάζε την άσκηση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας των οπαδών των λοιπών θρησκευμάτων⁵¹.

Το άρθρο 9 της Ε.Σ.Δ.Α. απαριθμεί διάφορους τρόπους εκδήλωσης του θρησκευτικού συναισθήματος, που μπορούν να πραγματοποιηθούν δημόσια και συλλογικά, αλλά και ατομικά σε στενό ιδιωτικό χώρο. Τα δικαιοδοτικά όργανα του Στρασβούργου θέλησαν να διακρίνουν τη γνήσια εκδήλωση της θρησκείας από άλλες ανθρώπινες πράξεις που απλώς δικαιολογούνται ή διαπνέονται από θρησκευτικές πεποιθήσεις. «Έτσι όπως την προστατεύει το άρθρο 9, η ελευθερία της σκέψης, της

⁴⁹ Το Σύνταγμα, όμως, εγγυάται το minimum προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων, ενώ υπο-συνταγματικοί κανόνες δικαίου μπορούν να διευρύνουν την προστασία αυτή, Π. Δαγτόγλου, Ατομικά δικαιώματα, σ. 366.

⁵⁰ Βλ. Σε Δ. Χριστόπουλο, Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, μελέτη Γ. Κιστάκι, σ. 225 επ.

⁵¹ Βλ. Κ. Κυριαζόπουλο, Προστασία πολιτιστικών αγαθών και θρησκευτική ελευθερία, σ. 192.

συνείδησης και της θρησκείας αποτελεί ένα από τα βάθρα της «δημοκρατικής κοινωνίας», κατά την έννοια της Σύμβασης. Αποτελεί ένα από τα θεμελιωδέστερα χαρακτηριστικά της ταυτότητας των πιστών και της αντίληψής τους για τη ζωή ταυτόχρονα όμως συνιστά εξ ίσου πολύτιμο αγαθό για τους άθεους, τους αγνωστικιστές, τους σκεπτικιστές και τους αδιάφορους. Είναι αξεδιάλυτα δεμένη με τον πλουραλισμό –ο οποίος με τόσες θυσίες κατακτήθηκε στο διάβα των αιώνων- και ομοούσια με την δημοκρατική κοινωνία»⁵².

Εκείνο που επιθυμεί, μεταξύ άλλων, να ρυθμίσει το άρθρο 9 είναι η εκδήλωση του θρησκευτικού συναισθήματος, ως εσωτερική υπόθεση του ατόμου. Το δικαίωμα εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων επιδέχεται κάποιους περιορισμούς⁵³, δηλαδή οι αρχές μπορούν σε ορισμένες περιπτώσεις να παρέμβουν στην άσκησή του. Για να θεωρηθούν όμως οι περιορισμοί αυτοί σύμφωνοι με την Σύμβαση⁵⁴, πρέπει να προβλέπονται από το νόμο, να εξυπηρετούν θεμιτό για την Σύμβαση εθνικό, δημόσιο και ατομικό συμφέρον και να είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία.

Παρ' όλα αυτά παρατηρείται μια έλλειψη ξεκάθαρης στάσης για το ρόλο της θρησκείας στην ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα και μια βασική αντίθεση μεταξύ των θεμελιωδών αρχών της Ευρωπαϊκής Ένωσης που αφορούν την θρησκεία: την αρχή της επικουρικότητας και την αρχή του πλουραλισμού. Η αρχή της επικουρικότητας υπαγορεύει στα κράτη μέλη της Ε.Ε. ότι τα προβλήματα που μπορούν να επιλυθούν σε εθνικό επίπεδο θα πρέπει να αντιμετωπίζονται εκεί, χωρίς παρέμβαση της ένωσης, για λόγους σεβασμού της εθνικής ιδιομορφίας. Από την άλλη βέβαια η Ε.Ε. ισχυρίζεται ότι τηρεί ουδέτερη στάση σε θρησκευτικά και φιλοσοφικά ζητήματα και εφαρμόζει με αφοσίωση την αρχή του πλουραλισμού. Σκοπός της είναι συνεπώς να ανθεί στα κράτη μέλη η ποικιλομορφία και ο πλουραλισμός. Όμως οι δυο αυτές επιδιώξεις της Ε.Ε. έρχονται συχνά σε αντίθεση μεταξύ τους, όταν εφαρμόζονται σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα όταν ο χειρισμός θρησκευτικών ζητημάτων σε συγκεκριμένα κράτη μέλη δεν συμβαδίζει με την αρχή του πλουραλισμού. Επιπλέον η υιοθέτηση από την ένωση αυτών των δύο συχνά αντιφατικών αρχών έχει ως αποτέλεσμα τα κράτη μέλη να λαμβάνουν αντιφατικά

⁵² Βλ. ΕυρΔΔΑ, Κοκκινάκης κατά Ελλάδα, 25-5-1993, παρ. 31.

⁵³ Βλ. ΕυρΔΔΑ, Κοκκινάκης κατά Ελλάδα, 25-5-1993, «εκεί που συνυπάρχουν πολλές θρησκείες ανάμεσα στον ίδιο πληθυσμό, μπορεί να προέκυψε ανάγκη να συνδυασθεί αυτή η ελευθερία με τα συμφέροντα των διάφορων ομάδων και να εξασφαλισθεί ο σεβασμός των πεποιθήσεων του καθενός».

⁵⁴ Αρ. 9 παρ. 2 ΕΣΔΑ.

μηνύματα για θέματα που αφορούν τη θρησκεία⁵⁵. Τούτο είναι περισσότερο εμφανές στις αντικρουόμενες ερμηνείες που βασίζονται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

3. Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ ΣΕ ΆΛΛΑ ΔΙΚΑΙΑ

Κάθε Κράτος ρυθμίζει τη σχέση του με την Εκκλησία ή μάλλον με το θρησκευτικό φαινόμενο, με διαφορετικό τρόπο, ανάλογα με τη δική του ιδιαίτερη ιστορική εμπειρία και με τα δεδομένα της δικής του κοινωνίας των πολιτών. Θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι η σύνθετη πολιτική, ιδεολογική ή και θεσμική διεργασία, μέσα από την οποία σχηματίζεται και διαμορφώνεται κάθε σύγχρονο εθνικό Κράτος προσδιορίζει και τη σχέση του Κράτους αυτού με τις θρησκευτικές συσσωματώσεις.

Στην Ευρώπη η σχέση των θρησκειών με την πολιτική και τη δημοκρατία υπήρξε συγκρουσιακή, εφόσον σε πολλές περιπτώσεις οι Εκκλησίες συντάχθηκαν με το «παλιό καθεστώς» και εναντιώθηκαν στις επιδιώξεις των φιλελεύθερων δυνάμεων που μάχονταν για τη δημιουργία συνταγματικού εθνικού κράτους. Η μετάβαση από το ομολογιακό στο κοσμικό Κράτος έγινε πρωταρχικά στη βάση μιας διαφορετικής θρησκευτικής πίστης, η οποία τόλμησε να αμφισβητήσει την πολιτική ηγεμονία της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και ιδιαίτερα τον αντικειμενικά θεσμικό της ρόλο, στη δημιουργία όχι μόνο πολιτικών κριτηρίων κοινωνικής εννοματοσης, αλλά πολύ περισσότερο θρησκευτικών κριτηρίων κοινωνικής ένταξης⁵⁶. Μέσα από τη διαδικασία αυτή υπονομεύθηκε ουσιαστικά η διασύνδεση της θρησκείας με την δημόσια πολιτική της λειτουργία, αφήνοντας τον ρόλο αυτό στη δημιουργία των εξορθολογισμένων με πολιτικά και όχι θρησκευτικά πλέον κριτήρια, εκκοσμιευμένων κρατών⁵⁷.

⁵⁵ Βλ. Κ. Ζορμπά, Πολιτική και θρησκείες, σ. 272.

⁵⁶ Βλ. Κ. Ζορμπά, Πολιτική και θρησκείες, σ. 74.

⁵⁷ Η Ελλάδα έχει χαρακτηριστεί επανειλημμένα ως η εξαίρεση της εξαίρεσης, καθώς υπάρχουν χαρακτηριστικά που την διαφοροποιούν από τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Είναι η μόνη ορθόδοξη χώρα από τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου και η μόνη από τις ορθόδοξες χώρες της ανατολικής Ευρώπης που βρέθηκε εκτός ανατολικού μπλοκ. Κεντρικός πυρήνας της ιδιοτυπίας είναι η θέση και ο ρόλος της ορθοδοξίας στην ελληνική κοινωνία, ως ένας από τους σημαντικότερους θεσμούς της και συνακόλουθα οι σχέσεις που διέπουν την Εκκλησία και το Κράτος.

Από την άλλη πλευρά, η είσοδος νέων μελών με διαμετρικά αντίθετες πολιτισμικές παραδόσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση και οι ευρύτερες μεταβολές στα πρώην σοσιαλιστικά κράτη τονίζουν ακόμη περισσότερο την εικόνα του «μωσαϊκού» που παρουσιάζει η Ευρώπη ως προς τον κοσμικό και θρησκευτικό της χαρακτήρα⁵⁸.

Χαρακτηριστικό είναι ότι σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες η Πολιτεία στηρίζει και ενισχύει το έργο των Εκκλησιών και των θρησκειών τόσο πολιτικά όσο και διοικητικά και οικονομικά. Τούτο διαπιστώνεται τόσο στην στήριξη πολλών εκκλησιαστικών και θρησκευτικών προγραμμάτων, αλλά και πολλών εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, δομών και θεσμών, που έχουν άμεση ή έμμεση σχέση με την ύπαρξη και τη ζωή των Εκκλησιών, όπως είναι σχολεία, θεολογικές σχολές σε πανεπιστήμια⁵⁹ κ.λπ. Η ορθοδοξία είναι επικρατούσα θρησκεία στη Ρωσία, την Ελλάδα, τη Σερβία, τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία κ.λπ. και έχει το ρόλο μειονοτικής θρησκείας στην Φιλανδία, την Αλβανία, την Πολωνία κ.λπ.

A) ΓΑΛΛΙΑ

Με νόμο του 1905 η Γαλλική Δημοκρατία δεν αναγνωρίζει ως επίσημη καμία θρησκεία και δεν ενισχύει καμία θρησκευτική Κοινότητα, ενώ με το αρ. 2 του Συντάγματος του 1958 ορίζεται ότι σέβεται όλες τις πεποιθήσεις Ακολουθεί το σύστημα χωρισμού Κράτους και Εκκλησίας, κατά το οποίο επιβάλλεται η τήρηση θετικής ουδέτερης στάσης από το Κράτος κατά την μεταχείριση των θρησκευτικών Κοινοτήτων και απαγορεύεται η κρατική παρέμβαση σε θέματα που αφορούν τις νόμιμες δραστηριότητες των Εκκλησιών, τη διοίκηση και την οργάνωσή τους. Για την ρύθμιση των εσωτερικών τους ζητημάτων, οι θρησκευτικές Κοινότητες διέπονται από κανονισμούς που συντάσσουν οι ίδιες, σύμφωνα με την παράδοση και τα δόγματά τους.

Ο χωρισμός δεν συνεπάγεται εχθρική στάση του Κράτους απέναντι στις θρησκείες, αντίθετα η γαλλική έννομη τάξη σέβεται την θρησκευτική ελευθερία και ιδίως την ελευθερία της λατρείας. Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλά από τα λατρευτικά οικοδομήματα συντηρούνται από το Κράτος με βάση τη νομοθεσία για την προστασία των ιστορικών μνημείων⁶⁰.

⁵⁸ Η εικόνα αυτή δεν συμβαδίζει με την τάση της σχεδόν ομοιόμορφης θρησκευτικής επίρρωσης, που παρατηρείται σε άλλα μέρη του κόσμου και ιδιαίτερα στην Αμερική.

⁵⁹ Βλ. Κ. Ζορμπά, Πολιτική και θρησκείες, σ. 257.

⁶⁰ Βλ. Π. Δημητρόπουλο, ό.π. σ. 39.

B) ΙΤΑΛΙΑ

Το άρθρο 19 του ιταλικού Συντάγματος κατοχυρώνει την θρησκευτική ελευθερία. Σύμφωνα με το άρθρο 8 του Συντάγματος, εξασφαλίζεται ισότητα όλων των θρησκευμάτων μπροστά στο νόμο και συνεργασία με το Κράτος μέσω ενός συστήματος συμβατικής ρύθμισης των νομικών σχέσεώς με τα διάφορα θρησκευόμενα, πέρα από τις διατάξεις του Συντάγματος και των κοινών νόμων. Η εκκλησιαστική εξουσία δεν ασκεί αρμοδιότητες που ανήκουν στο Κράτος και το Κράτος δεν επεμβαίνει στα εσωτερικά ζητήματα οργάνωσης και διοίκησης της Εκκλησίας. Έτσι διασφαλίζεται η ελευθερία δράσης των Εκκλησιών, ενώ παράλληλα διακρίνεται το πεδίο δράσης τους από το πεδίο δράσης του Κράτους.

Ειδικά για την ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, το άρθρο 7 του Συντάγματος ορίζει πως είναι ανεξάρτητη από το Κράτος. Δυνάμει της διάταξης αυτής, το μεταξύ τους σύστημα, βάσει διμερούς συμφωνίας του 1984, η οποία αντικατέστησε το Κονκορδάτο του Λατερανού, έχει τροποποιηθεί, ώστε πλέον η Πολιτεία και η Εκκλησία, καθεμία στο χώρο της, είναι ανεξάρτητες και κυρίαρχες.

Γ) ΓΕΡΜΑΝΙΑ

Το άρθρο 4 του Συντάγματος της χώρας, του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης, εγγυάται την ελευθερία της θρησκείας. Η ελευθερία πίστης, συνείδησης, η ελευθερία θρησκευόμενου, θρησκείας ή ιδεολογίας είναι απαραβίαστες⁶¹.

Κατά το άρθρο 136 του Συντάγματος της Βαϊμάρης, στην Γερμανία δεν υφίσταται Εκκλησία του Κράτους. Το άρθρο αυτό διατηρήθηκε σε ισχύ δυνάμει του άρθρου 140 του Θεμελιώδους. Κάθε θρησκευτική Κοινότητα ρυθμίζει και διοικεί τις υποθέσεις της αυτόνομα, μέσα στα όρια του νόμου. Το Κράτος απέχει από τη ρύθμιση ζητημάτων διοίκησης και οργάνωσής τους και τηρεί στάση ουδέτερη. Η παραγωγή και εφαρμογή των εσωτερικών κανόνων των Εκκλησιών αποτελεί δική τους ευθύνη.

Η έννομη τάξη παρέχει στις πιο σημαντικές Εκκλησίες, σ' αυτές που παρέχουν από τον εσωτερικό οργανισμό τους και το αριθμό των μελών τους εγγυήσεις διάρκειας, τη δυνατότητα να αποκτήσουν καθεστώς νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου. Το καθεστώς αυτό δεν τις καθιστά τμήμα του κρατικού μηχανισμού, αλλά κυρίως του δίνει τη δυνατότητα να εισπράττουν εκκλησιαστικές

⁶¹ Βλ. Κ. Κυριαζόπουλο, Κράτη και Θρησκευόμενα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σ. 95.

εισφορές από τα μέλη τους μέσω της φορολογίας. Αυτό δεν σημαίνει πως οι θρησκευτικές κοινότητες με καθεστώς ιδιωτικού δικαίου στερούνται προστασίας του Θεμελιώδους Νόμου.

Δ) ΗΝΩΜΕΝΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ

Επειδή η Αγγλία δεν έχει γραπτό Σύνταγμα, το πλαίσιο για την θρησκευτική ελευθερία αποτυπώνεται στο λεγόμενο «εθιμικό» Σύνταγμα, ήτοι σε θεσμικά κείμενα ξεκινώντας με το νόμο του 1688 για την προστασία των ρωμαιοκαθολικών και φτάνοντας στο νόμο του 1855 για την ελευθερία της θρησκευτικής λατρείας προς όλα τα θρησκευόμενα.

Η Εκκλησία της Αγγλίας είναι η επίσημη Εκκλησία του Κράτους. Η θέση της στην έννομη τάξη ρυθμίζεται από πάρα πολλά νομοθετήματα. Η βασίλισσα είναι ο αρχηγός της και κατά τούτο οφείλει να πρεσβεύει τα δόγματά της. Η αγγλικανική Εκκλησία απολαμβάνει κρατικών προνομίων. Η ιδιαίτερη θέση της συνεπάγεται, όμως, και περιορισμούς στην αυτονομία της. Για οποιαδήποτε μεταβολή στα εσωτερικά της, ακόμα και σε δογματικά ζητήματα, απαιτείται νομοθετική έγκριση, ενώ οι επίσκοποι διορίζονται από το Κράτος, ύστερα από πρόταση της Εκκλησίας. Οι αγγλικανικές Εκκλησίες, όμως, στις έτερες χώρες, ήτοι στην Ουαλία και την Βόρεια Ιρλανδία έχουν παύσει να είναι κρατικές.

Οι υπόλοιπες θρησκευτικές συσσωματώσεις αντιμετωπίζονται από το δίκαιο ως αυτόνομες ενώσεις προσώπων χωρίς νομική προσωπικότητα. Έχουν, όμως, τη δυνατότητα να συστήσουν νομικά πρόσωπα, τα οποία διαχειρίζονται την περιουσία τους.

Ε) ΙΣΠΑΝΙΑ

Στην Ισπανία η θρησκευτική ελευθερία και η ελευθερία της λατρείας είναι εγγυημένες βάσει του άρθρου 16 του Συντάγματος, ενώ δεν αναγνωρίζεται επίσημη Εκκλησία του Κράτους. Ωστόσο η μόνη θρησκεία με ισχυρή κοινωνική παρουσία είναι ο ρωμαιοκαθολικισμός. Ο Οργανικός Νόμος της Θρησκευτικής Ελευθερίας του 1980 καθιερώνει ως γενική αρχή τις νομικές συμφωνίες του Κράτους με διάφορα θρησκευόμενα, τα οποία έχουν πλήρη αυτονομία και μπορούν να θεσπίζουν τις δικές τους διατάξεις για την οργάνωση και το εσωτερικό καθεστώς τους χωρίς την ανάμειξη του Κράτους. Το Κράτος πάντως παίρνει μέτρα για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας των πολιτών και διευκολύνει τις θρησκευτικές κοινότητες

στην άσκηση των δραστηριοτήτων τους βάσει συμφωνιών. Ο σχετικός νόμος για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας προβλέπει φοροαπαλλαγές για όσες θρησκευτικές Κοινότητες έχουν συνάψει συμφωνίες.

Ειδικά για την ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, βάσει των διμερών συμφωνιών του 1979, το Κράτος αναγνωρίζει νομική προσωπικότητα στην ισπανική επισκοπική συνέλευση, σε μοναχικά τάγματα της Εκκλησίας και στα θρησκευτικά ιδρύματά της. Εγγυάται επιπρόσθετα την προστασία των χώρων λατρείας και το δικαίωμά της να αυτοδιοικείται χωρίς κρατικές παρεμβάσεις.

ΣΤ) ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ

Σύμφωνα με ρητή διάταξη του αρ. 41 του Συντάγματος του 1976, οι θρησκευτικές Κοινότητες είναι χωρισμένες από το Κράτος και ελεύθερες να οργανώσουν τη δράση και τον εσωτερικό τους βίο. Τα κρατικά όργανα οφείλουν να τηρούν στάση ουδέτερη. Το Σύνταγμα επίσης εγγυάται ότι η ελευθερία της συνείδησης και της θρησκείας είναι απαραβίαστη.

Ζ) ΔΑΝΙΑ

Κατά το άρθρο 70 του Συντάγματος της Δανίας κατοχυρώνεται η θρησκευτική ελευθερία και απαγορεύονται οι διακρίσεις λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων των πολιτών και οι πολίτες έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται σε κοινότητες για λατρεία σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους.

Η ιδιαίτερη νομική μεταχείριση της επίσημης Εκκλησίας όμως προκαλεί αποκλίσεις από την αρχή της θρησκευτικής ισότητας. Κατά του άρθρο 4 του Δανικού Συντάγματος, η ευαγγελική λουθηρανική Εκκλησία είναι η Δανική εθνική Εκκλησία και απολαμβάνει ιδιαίτερης προστασίας και υποστήριξης. Σύμφωνα με το ισχύον Σύνταγμα ο μονάρχης είναι υποχρεωμένος να πρεσβεύει το δόγματα της επίσημης Εκκλησίας, ενώ η οργάνωση της Εκκλησίας ρυθμίζεται με νόμο. Το ίδιο απαιτείται για την οργάνωση και των λοιπών θρησκευτικών Κοινοτήτων. Η επίσημη Εκκλησία υπόκειται στην εποπτεία του Υπουργείου Εκκλησιαστικών, το οποίο εγκρίνει την ανέγερση χώρων λατρείας και διορίζει τους επισκόπους της ύστερα από πρότασή της.

Η) ΟΛΛΑΝΔΙΑ

Ο τρόπος ρύθμισης των σχέσεων Κράτους και θρησκευτικών Κοινοτήτων παραπέμπει στο σύστημα του ήπιου χωρισμού. Η Πολιτεία, κατά το άρθρο 6 του Συντάγματος, οφείλει να μένει ουδέτερη απέναντι στις θρησκευτικές πεποιθήσεις και εγγυάται την ελευθερία άσκησης της θρησκείας, ατομικά ή συλλογικά, υπό την επιφύλαξη της τήρησης των νόμων, ενώ παρέχει ίση προστασία προς όλα τα θρησκευόμενα. Έτσι, επίσημη Εκκλησία δεν υπάρχει και το Κράτος δεν παρεμβαίνει στη ρύθμιση των υποθέσεων της Εκκλησίας.

Όσον αφορά την ελευθερία της λατρείας, προβλέπονται περιορισμοί στην άσκηση της λατρείας σε ανοικτούς χώρους και η σχετική δραστηριότητα υποβάλλεται στις σχετικές διατάξεις που θεωρούνται αναγκαίες για τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης και ησυχίας.

Θ) ΒΕΛΓΙΟ

Σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1994, στο Βέλγιο το Κράτος δεν έχει αρμοδιότητα επέμβασης στο εσωτερικό των θρησκευτικών Κοινοτήτων ούτε στην επιλογή και τον διορισμό των θρησκευτικών λειτουργών. Η Πολιτεία εγγυάται την ελευθερία της λατρείας και της έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων και απαγορεύει να εξαναγκαστεί κανείς με οποιονδήποτε τρόπο να πάρει μέρος σε λατρευτικές πράξεις ενός καθορισμένου θρησκευόμενου.

Οι θρησκευτικές Κοινότητες και ιδίως η ρωμαιοκαθολική διευκολύνονται κατά την άσκηση των δραστηριοτήτων τους. Το Κράτος αναλαμβάνει τη μισθοδοσία των θρησκευτικών λειτουργών, πλην όμως δεν παρεμβαίνει στην διαδικασία διορισμού τους.

Με το ισχύον σύστημα επιδιώκεται αφενός η εξασφάλιση απόστασης ασφαλείας ανάμεσα στο Κράτος και τις θρησκείες, ώστε να μην προκαλούνται τριβές μεταξύ προτεσταντών και ρωμαιοκαθολικών και αφετέρου εξασφαλίζεται η μέριμνα για τις σημαντικότερες θρησκευτικές κοινότητες που επηρεάζουν τις κοσμοθεωρητικές παραστάσεις της πλειονότητας.

I) ΦΙΛΑΝΔΙΑ

Στην Φιλανδία το άρθρο 11 του Συντάγματος κατοχυρώνει την ελευθερία της θρησκείας και συνείδησης.

Η ορθόδοξη Εκκλησία απολαμβάνει μια προνομιούχο θέση στο Σύνταγμα. η Πολιτεία επισήμως αναγνωρίζει την Ορθόδοξη Χώρα της Φινλανδίας ως δεύτερη Εθνική Εκκλησία της χώρας με πρώτη τη Λουθηρανική. Τις δύο Εκκλησίες το κράτος τις αντιμετωπίζει ισότιμα, καθώς έχουν και οι δύο ίσα δικαιώματα Η Εκκλησία έχει νομική κατοχύρωση, ως εθνική εκκλησία της Φινλανδίας, μαζί με την Ευαγγελική Λουθηρανική Εκκλησία της Φινλανδίας. Δεν υπάρχει διαχωρισμός Εκκλησίας-Κράτους στη Φινλανδία. Η Εκκλησία διατηρεί το δικαίωμα της φορολόγησης των μελών της. Με αυτά τα έσοδα των φόρων χρηματοδοτούνται οι ενορίες.

ΙΑ) ΙΡΛΑΝΔΙΑ

Με το άρθρο 44 του Συντάγματος αναγνωρίζεται το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας. Οι θρησκευτικές Κοινότητες ρυθμίζουν την οργάνωση και διοίκησή τους, χωρίς ανάμειξη του Κράτους και όλες υπάγονται στο καθεστώς των εκούσιων συνενώσεων. Η Εκκλησία της Ιρλανδίας έχει αποκρατικοποιηθεί, το Σύνταγμα δεν αναγνωρίζει επίσημο θρήσκευμα και ισχύει σύστημα χωρισμού θρησκευμάτων και Κράτους.

ΙΒ) ΑΥΣΤΡΙΑ⁶²

Με τον συνταγματικό νόμο της Αυστρίας και συγκεκριμένα με τα άρθρα 14 και 15 κατοχυρώνεται η θρησκευτική ελευθερία. Στην Αυστρία δεν υπάρχει επίσημη Εκκλησία και στο θεσμικό επίπεδο Κράτος και θρησκευτικές Κοινότητες είναι χωρισμένοι. Κάθε Εκκλησία και θρησκευτική Κοινότητα αναγνωρισμένη από το δίκαιο, έχει το δικαίωμα να μετέχει στη δημόσια άσκηση της θρησκείας και να ρυθμίζει και να διοικεί τις εσωτερικές της υποθέσεις αυτόνομα. Αν και κατά το αυστριακό συνταγματικό δίκαιο δεν υπάρχει νομική βάση για δίκαιο θρησκευμάτων – Κράτους μέσω συμφωνιών, ειδικά το ειδικό δίκαιο της καθολικής Εκκλησίας θεσπίζεται με συνθήκες με την Αγία Έδρα.

⁶² Βλ. Κ. Κυριαζόπουλο, Κράτη και θρησκευματα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σ. 1 επ.

ΙΓ) ΚΥΠΡΟΣ⁶³

Το άρθρο 18 του Συντάγματος του 1960 περιλαμβάνει την κατοχύρωση της ελευθερίας σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας. Η παράγραφος 7 του άνω άρθρου περιλαμβάνει πρόβλεψη περί της θρησκευτικής συνείδησης των ανηλίκων, ορίζοντας πως, μέχρι την συμπλήρωση του 16^{ου} έτους της ηλικίας, η απόφαση περί της θρησκείας λαμβάνεται υπό του προσώπου που έχει την επιμέλεια αυτών.

Από τις διατάξεις του κυπριακού Συντάγματος συνάγεται ότι δεν υπάρχει επικρατούσα ή κρατική θρησκεία και το κράτος είναι μη θρησκευόμενο. Στις σχέσεις Κράτους και θρησκείας ακολουθείται το σύστημα του χωρισμού, ώστε όλες οι θρησκείες ασχολούνται καθαρά με τις δικές τους υποθέσεις· το Κράτος δεν έχει δικαίωμα να παρεμβαίνει στις εσωτερικές υποθέσεις τους, ενώ από την άλλη αναγνωρίζει ευρείες διακριτικές εξουσίες υπέρ αυτών και όποτε ανακύπτουν θέματα κοινού ενδιαφέροντος, το Κράτος και τα θρησκευτικά νομικά πρόσωπα συζητούν επί ίσοις όροις.

Δυνάμει της επιταγής του άρθρου 2 του Συντάγματος, η Ελληνική Κοινότητα περιλαμβάνει τους πολίτες που είναι μέλη της ελληνορθόδοξης Εκκλησίας, ενώ οι πολίτες που είναι μουσουλμάνοι, ανήκουν στην Τουρκική Κοινότητα. Παρά το ιδίομορφο αυτό νομικό καθεστώς, δεν αναγνωρίζεται ειδικό καθεστώς υπέρ κάποιας θρησκείας.

Τέλος το άρθρο 110 του Συντάγματος ότι η ορθόδοξη Εκκλησία είναι υπεύθυνη για την οργάνωση και διοίκησή της. Κατ' εφαρμογή αυτού, η ορθόδοξη Εκκλησία συνέταξε το έτος 1980 τον νέο Χάρτη της, ο οποίος έχει βάσει του Συντάγματος αυξημένη τυπική ισχύ.

ΙΔ) ΙΝΔΙΑ

Ο νομικός πλουραλισμός ήταν ένας τρόπος να δοθεί έκφραση στη διαρκώς και ποικιλοτρόπως συγκρουόμενη πολυπολιτισμική κοινωνία της Ινδίας. Η ανεξαρτησία του 1947 και η Συντακτική Εθνοσυνέλευση που συνερχόταν μέχρι το 1950 έθεσαν την έντονη σφραγίδα του φιλελεύθερου οικουμενισμού. Η θρησκευτική ελευθερία προωθείται ήδη από τις αρχαίες ινδικές δυναστείες, ενώ σήμερα κατοχυρώνεται με το άρθρο 25 του Συντάγματος η ελευθερία της συνείδησης και η ελευθερία του ομολογείν και διαδίδειν τη θρησκεία. Με τα άρθρα 330 και 332 του

⁶³ Βλ. Κ. Κυριαζόπουλο, Κράτη και θρησκευόμενα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σ. 283 επ.

Συντάγματος εξασφαλίζονται νομοθετικές θέσεις για προγραμμαμένες (οπισθοδρομικές) κάστες και φυλές, όχι όμως και σε θρησκευτικές συλλογικότητες. Ωστόσο οι θρησκευτικές μειονότητες έχουν δικαίωμα να ιδρύουν εκπαιδευτικούς θεσμούς και το Κράτος οφείλει να απέχει από διακρίσεις σε βάρος τους.

ΙΕ) Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής

Οι Η.Π.Α. θεωρούνται από τις πλέον θρησκευτικά ουδέτερες Πολιτείες. Το Κράτος είναι σαφώς διαχωρισμένο από την Εκκλησία. Ο χωρισμός ευνοεί τη συλλογή προσόδων εκ μέρους της Εκκλησίας, αφού ο καθένας μπορεί να ιδρύσει μια εκκλησία και να διεκδικήσει εξαίρεση από τη φορολογία.

Με νόμο του 1998 ιδρύθηκε επιτροπή για την Διεθνή Θρησκευτική Ελευθερία, που ερευνά ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας σε άλλα Κράτη και υποβάλλει συστάσεις.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Στα Κράτη που αναγνωρίζουν επικρατούσα θρησκεία, η κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας όλων των πολιτών έχει ιδιαίζουσα υφή και επιτακτική σημασία⁶⁴. Η αναγόρευση ορισμένης θρησκείας σε επικρατούσα δεν δικαιολογεί την απεμπόληση των δικαιωμάτων που απολαμβάνουν οι ετερόθρησκοι ή ετερόδοξοι. Το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας ολοκληρώνεται εννοιολογικά, όταν διασφαλίζει την ανεμπόδιστη και ισοδύναμη διαμόρφωση των θρησκευτικών ή μη πεποιθήσεων σε όλους τους πολίτες. Όταν δηλαδή η πολιτεία δεν καθυποβάλλει τις ετερόγνωμες θρησκευτικές πεποιθήσεις στα ιδεολογικά πλαίσια της επικρατούσας θρησκείας, αλλά εγγυάται για όλους τους πολίτες καθεστώς αρμονικής συναλληλίας. Φυσικά, η θρησκευτική ελευθερία των ετεροθρήσκων ή ετεροδόξων είναι κάτι που αφορά τη δική τους σχέση με το Κράτος και όχι τη σχέση τους με την επικρατούσα Εκκλησία, ούτε τη σχέση αυτής με το Κράτος.

2. Η συστηματική ερμηνεία του συνόλου των σχετικών συνταγματικών διατάξεων αναδεικνύει ως βασική επιλογή του ισχύοντος Συντάγματος στην Ελλάδα την πλήρη προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας. Η θρησκευτική ελευθερία εξειδικεύεται όμως στην πράξη από σειρά νόμων και κανονιστικών διατάξεων, που καλούνται να υλοποιήσουν τα όργανα της Πολιτείας και η κυβερνητική μηχανή. Το γεγονός ότι στον τομέα αυτόν υπάρχουν προβλήματα δεν μπορεί να αμφισβητηθεί και δεν πρέπει να υποβαθμιστεί στην κατηγορία των γραφειοκρατικών εμποδίων. Σε ένα κράτος δικαίου πρέπει όλοι οι πολίτες να αισθάνονται απολύτως ισότιμοι μεταξύ τους και εάν κάποιος δεν το αισθάνεται αυτό, είναι καθήκον και υποχρέωση της Πολιτείας να εγκύψει στα προβλήματά τους⁶⁵. Ιδίως όταν αφορούν την εφαρμογή των ατομικών δικαιωμάτων και μάλιστα την θρησκευτική ελευθερία.

Σε σχέση τουλάχιστον με την επικρατούσα θρησκεία, μπορεί να διατυπωθεί ένας αρνητικός κατευθυντήριος κανόνας, ως προς τον έλεγχο συνταγματικότητας των αποφάσεων των κρατικών οργάνων: τα κρατικά μέτρα σε σχέση με την επικρατούσα θρησκεία είναι αντισυνταγματικά α) όταν αναιρούν συνταγματικά δικαιώματα μη μελών της, δηλαδή τους στερούν τη δυνατότητα να ασκήσουν τη θρησκευτική ελευθερία ή άλλα δικαιώματα. Όταν δηλαδή η προστασία της επικρατούσας θρησκείας επεμβαίνει άμεσα στο πεδίο δράσης των μη ορθοδόξων. Β) όταν αναιρούν τον χαρακτήρα της ανατολικής ορθόδοξης Εκκλησίας ως επικρατούσας. Φυσικά,

⁶⁴ Βλ. Σ. Μηναιΐδη, Η θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων στην ελληνική έννομη τάξη, σ. 136.

⁶⁵ Βλ. Ι. Κονιδάρη, Η θρησκευτική ελευθερία στην Ελλάδα.

προφανές είναι ότι άλλο ζήτημα είναι η αναγκαία ολοκλήρωση της θρησκευτικής ελευθερίας σε όλα τα επίπεδα και άλλο πράγμα η σχέση Κράτους και Εκκλησίας ως σχέση συνταγματικώς ρυθμισμένη με βασικό πλαίσιο τη θρησκευτική ελευθερία, υποκείμενο της οποίας είναι και η ορθόδοξη Εκκλησία. Εν προκειμένω, πάντως, τα δικαστήρια κρίνουν την αντισυνταγματικότητα, χωρίς να δικαιούνται να προβάλουν τα πάντα στο άρθρο 3 Σ, αλλά οφείλουν να αιτιολογήσουν ειδικά τόσο στην αντισυνταγματικότητα όσο και τη λογική προϋπόθεση, δηλαδή την ακριβή έννοια και τις συστατικές εγγυήσεις του επικρατούντος. Αυτός ο κατευθυντήριο κανόνας είναι, κατά συνταγματική επιταγή, ο ελάχιστος. Αν εφαρμοστεί συνεπώς μπορεί να δώσει λύση στα περισσότερα προβλήματα κρατικής θρησκευτικής πολιτικής.

3. Αν δεν χαρακτηριζόταν νομικά η θρησκεία της ορθόδοξης Εκκλησίας ως επικρατούσα και δεν χαρακτηριζόταν η ίδια η Εκκλησία ως προς τις νομικές της σχέσεις νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, τότε το όλο θέμα των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας θα ετίθετο σε διαφορετική βάση και δεν θα υπήρχε διαρκώς το πρόβλημα της οριοθέτησης των πεδίων, γιατί πεδίο της Εκκλησίας θα ήταν προφανέστατα το πεδίο της κοινωνίας των πολιτών και θώρακάς της θα ήταν η θρησκευτική ελευθερία⁶⁶. Και οι δύο προαναφερθέντες χαρακτηρισμοί της ορθόδοξης θρησκείας και της ορθόδοξης Εκκλησίας οφείλονται σε πρωτοβουλίες ή έστω σε αποφάσεις της κρατικής εξουσίας. Όλα αυτά δεν σημαίνουν βέβαια ότι η Εκκλησία ζήτησε ή διεκδίκησε την μεταβολή των σχέσεών της με το Κράτος και αυτό αρνήθηκε.

Όπως και να' χει, η συνύπαρξη επικρατούσας θρησκείας και θρησκευτικής ελευθερίας είναι δύσκολη. Αν και η αναγνώριση επικρατούσας θρησκείας δεν είναι θεωρητικά ασύμβατη με τις εγγυήσεις θρησκευτικής ελευθερίας, το νομικοπολιτικό περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται δεν δημιουργεί τις καλύτερες προϋποθέσεις για την αντιμετώπιση των εντάσεων. Η κατοχύρωση της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας ως επικρατούσας στο Σύνταγμα δεν έχει και δεν θα έπρεπε να έχει συνέπειες στο βαθμό προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας των μελών των θρησκευτικών μειονοτήτων. Η κατοχύρωση αυτή θα έπρεπε να ερμηνεύεται με τέτοιον τρόπο, ώστε να τελεί σε αρμονία με τις διατάξεις που εγγυώνται την απόλαυση, χωρίς διάκριση, των δικαιωμάτων όλων των πολιτών.

⁶⁶ Βλ. Ε. Βενιζέλο, Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας, σ. 24.

4. Ιδιαίτερη σπουδαιότητα δεν έχει μόνο η κατοχύρωση των βασικών δικαιωμάτων για όλους, αλλά και η πρακτική του σεβασμού των δικαιωμάτων του άλλου. Η νομική κατοχύρωση των δικαιωμάτων δεν σημαίνει αυτονόητα και την πραγμάτωσή τους στο κοινωνικό πεδίο. Η τελευταία απαιτεί μακρόχρονη και συνεπή ατομική και συλλογική προσπάθεια σε συνδυασμό με την έρευνα και καταγραφή των νέων μορφών διακρίσεων, καθώς και τον εντοπισμό των συγκεκριμένων αιτιών που οδηγούν σε αυτές. Η θρησκευτική ελευθερία είναι μία κατάκτηση την οποία πρέπει να βιώνουμε και να αποδεικνύουμε καθημερινώς και όχι απλή διακήρυξη αρχών, την οποία θυμόμαστε όποτε μας συμφέρει, προκειμένου να βαυκαλιζόμαστε ότι ανήκουμε στους πολιτισμένους λαούς⁶⁷.

Είναι θεωρητικά δυνατόν ένα Κράτος να προστατεύει και να σέβεται, χωρίς καμία παρέκκλιση και επιφύλαξη, τη θρησκευτική ελευθερία και ταυτοχρόνως στο Κράτος αυτό να ισχύει το καθεστώς της επίσημης ή κρατικής θρησκείας. Αλλά και αντιστρόφως, είναι δυνατόν ένα κράτος το οποίο αυτοχαρακτηρίζεται ως «λαϊκό» να παραβιάζει, είτε συστηματικά είτε κατά περίπτωση, τη θρησκευτική ελευθερία και να απαγορεύει την εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή της λατρείας κ.ο.κ.

5. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι όλες οι καταδικαστικές αποφάσεις που έχει εκδώσει το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο σε ελληνικές υποθέσεις για την θρησκευτική ελευθερία οφείλονται στην συνεχιζόμενη αυθαίρετη εφαρμογή εις βάρος ορισμένων θρησκευτικών ομάδων νόμων, αρχικός σκοπός των οποίων ήταν η περιστολή των δραστηριοτήτων των μη ορθόδοξων κινημάτων.

Υπό την έννοια αυτή, όλα τα σχετικά προβλήματα μπορούν να αντιμετωπιστούν με διάφορες νομοθετικές και διοικητικές πρωτοβουλίες, χωρίς να απαιτείται απαραίτητα αναθεώρηση του Συντάγματος. Απαιτείται, αντιθέτως, η εφαρμογή των υφιστάμενων συνταγματικών διατάξεων και ιδίως του άρθρου 13, η προώθηση μέτρων για την ολοκλήρωση της θρησκευτική ισότητας και η κατάργηση των διατάξεων που δημιουργούν προβλήματα διακρίσεων.

⁶⁷ Βλ. Γ. Ανδρουτσόπουλο, Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, σ. 391.

Πηγές και Βιβλιογραφία

- Γ. Ανδρουτσόπουλος, Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2010.
- Ε. Βενιζέλος: Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας ως σχέσεις συνταγματικά ρυθμισμένες, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000.
- Χ. Γιανναράς: Κεφάλαια πολιτικής θεολογίας, Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1983.
- A. Cockshut: Religious Controversies of the Nineteenth Century – selected documents, εκδ. Butler & Tanner Ltd, Λονδίνο 1966.
- D. Christiansen: Η θρησκευτική ελευθερία στον σημερινό κόσμο, περιοδικό *Civiltà Cattolica* αρ. 3713 Μάρτιος 2005.
- Π. Δαγτόγλου: Συνταγματικό Δίκαιο – Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α΄, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1991.
- A. Δημητρόπουλος: Συνταγματικά δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2008.
- Π. Δημητρόπουλος: Κράτος και Εκκλησία: μία δύσκολη σχέση, εκδ. Κριτική 2001.
- Κ. Ζορμπάς: Πολιτική και θρησκείες, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2007.
- Κ. Ζορμπάς: Η θρησκεία στην Ευρώπη και στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, 2010.
- I. Κονιδάρης: Θεμελιώδεις διατάξεις σχέσεων κράτους – εκκλησίας, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1999.
- I. Κονιδάρης: Η θρησκευτική ελευθερία στην Ελλάδα, εφημερίδα Το Βήμα 29-4-2001.
- I. Κουκιάδης, Σ. Τρωιάνος, Χ. Παπαστάθης, Κ. Κυριαζόπουλος, I. Κονιδάρης, Κ. Χρυσόγονος, Π. Ακανθόπουλος: Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2000.
- Γ. Κτιστάκης: Θρησκευτικής Ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ, Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2004.
- Κ. Κυριαζόπουλος: Κράτη και θρησκεία στην Ευρωπαϊκή Ένωση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2007.
- Κ. Κυριαζόπουλος: Προστασία πολιτιστικών αγαθών και θρησκευτική ελευθερία, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1993.
- B. Μακρίδης: Η Δυτικοευρωπαϊκή εμπειρία στις σχέσεις Εκκλησίας – Κράτους, διαδικτυακός τόπος www.acadimia.gr

- A. Μάνεσης: Συνταγματικά δικαιώματα – ατομικές ελευθερίες, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1982.
- Αν. Μαρίνος: Τα βασικά της θρησκευτικής ελευθερίας, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2004.
- A. Μαρίνος: Εκκλησία και Δίκαιον – θεωρία και νομολογία, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2000.
- D. Marquand – R. Nettler: Θρησκεία και Δημοκρατία, εκδ. Αλεξάνδρεια 2003.
- Σ. Μηναΐδης: Η θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων στην ελληνική έννομη τάξη, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1990.
- Γ. Μουρικής: Το απαραβίαστον της ελευθέρας εκδηλώσεως της θρησκευτικής συνειδήσεως, 1947.
- Π. Νικολόπουλος: Ιδιωτικοποίηση της θρησκείας και εκκοσμίκευση της Εκκλησίας, εκδ. Καστανιώτη 2005.
- X. Παπαστάθης: Εκκλησιαστικό δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2007.
- Κ. Παπαχριστοδούλου: Ανθρώπινα δικαιώματα και θρησκευτική ελευθερία ή μια ιστορία με πολλές παρεξηγήσεις!, περιοδικό Διάλογος, τεύχος 42.
- I. Πέτρου: Πολυπολιτισμικότητα και θρησκευτική ελευθερία, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2003.
- M. Σταθόπουλος: Σχέσεις πολιτείας και εκκλησίας, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1993.
- N. Σταυριανίδης: Θρησκευτική ελευθερία και Ευρώπη, έκδοση πρωτοβουλίας γονέων Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 2004.
- Σ. Σταύρου: Η θρησκευτική ελευθερία και η ελευθερία της σκέψης, περιοδικό Το Σύνταγμα, τεύχος 6/2002.
- Σπ. Τρωϊάνος: Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1984.
- Σπ. Τρωϊάνος: Η «ελληνική ιδιαιτερότητα» από την βυζαντινή συναλληλία στην «επικρατούσα θρησκεία», διαδικτυακός τόπος www.acadimia.gr
- Σπ. Τρωϊάνος: Ελευθερία Θρησκευτικής Συνείδησης και Επικρατούσα Θρησκεία, διαδικτυακός τόπος www.myriobiblos.gr
- Δ. Τσάτσος, Συνταγματικό δίκαιο – Οργάνωση και λειτουργία της πολιτείας, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1993.
- Δ. Τσάτσος, Συνταγματικό δίκαιο – Θεμελιώδη δικαιώματα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1988.

- B. Fouchereau: Αιρέσεις, ο Δούρειος Ίππος των ΗΠΑ στην Ευρώπη, εφημερίδα Le Monde 29-7-2001
- Απ. Χαρίσης: Θρησκεία και πολιτική στην Ελλάδα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005.
- Δ. Χριστόπουλος: Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, εκδ. Κριτική, 1999.
- Κ. Χρυσόγονος: Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2006.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (Ο.Η.Ε.)

Άρθρο 2

Έκαστος άνευ οιασδήποτε διακρίσεως προερχομένης εκ φυλής, χρώματος, γλώσσης ή θρησκείας ... πρέπει να καυχάται δια την υπ' αυτού απόλασιν πάντων των δικαιωμάτων και των ελευθεριών, αι οποίαι θεσπίζονται δια της παρούσης Διακηρύξεως.

Άρθρο 16

Ενήλικοι άνδρες και γυναίκες έχουν το δικαίωμα όπως συνέρχονται εις γάμου κοινωνίαν άνευ περιορισμού τινός προερχομένου εκ φυλής, εθνικότητος ή θρησκείας. Έχουσιν ίσα δικαιώματα εν σχέσει προς την σύναψιν του γάμου κατά την διάρκειαν του και την διάλυσιν του.

Άρθρο 18

Έκαστος έχει το δικαίωμα ελευθερίας σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας. Εις τούτο περιλαμβάνεται η ελευθερία μεταβολής της θρησκείας ή της πεποιθήσεως ως και η ελευθερία όπως μόνος ή μετ' άλλων ομού δημοσία ή κατ' ιδίαν εκδηλώι τας θρησκευτικάς απόψεις του ή τας πεποιθήσεις του δια διδασκαλίας, ασκήσεως λατρείας ή τελέσεως θρησκευτικών τελετουργιών.

2. ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Άρθρο 9

1. Παν πρόσωπον δικαιούται εις την ελευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας, το δικαίωμα τούτο επάγεται την ελευθερίαν αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, ως και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονομένως ή συλλογικώς δημοσία ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών.

2. Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέση αντικείμενον ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπομένων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα, εν δημοκρατικη κοινωνία, δια την δημόσιαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της δημόσιας τάξεως, υγείας και ηθικής ή την προάσπισιν των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.

3. ΧΑΡΤΗΣ ΤΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Άρθρο 10

1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία της σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Το δικαίωμα αυτό συνεπάγεται την ελευθερία μεταβολής θρησκευματος ή πεποιθήσεων, καθώς και την ελευθερία εκδήλωσης του θρησκευματος ή των πεποιθήσεών του, ατομικά ή συλλογικά, δημόσια ή κατ' ιδίαν, με τη λατρεία, την εκπαίδευση, την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων και τις τελετές.

2. Το δικαίωμα αντίρρησης συνειδήσεως αναγνωρίζεται σύμφωνα με τις εθνικές νομοθεσίες που διέπουν την άσκησή του.

4. ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

A) Σύνταγμα 1844

Άρθρο 1

Η επικρατούσα θρησκεία εις την Ελλάδα είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας πασα δε άλλη γνωστή θρησκεία είναι ανεκτή και τα της λατρείας αυτής τελούνται ακωλύτως υπό την προστασίαν των νόμων/, απαγορευομένου του προσηλιτισμού και πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσης θρησκείας.

Άρθρο 2

Η Ορθόδοξος Εκκλησία της Ελλάδος κεφαλήν γνωρίζουσα τον Κύριο ημών Ιησούν Χριστόν υπάρχει αναποσπάστως ηνωμένη δογματικώς μετά της εν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης και πάσης ομοδόξου του Χριστού Εκκλησίας τηρούσα απαρασαλεύτως, ως εκείνοι, τους τε ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τας ιεράς παραδόσεις. Είναι δε αυτοκεφαλός, ενεργούσα ανεξαρτήτως πάσης άλλης Εκκλησίας τα κυριαρχικά αυτής δικαιώματα και διοικείται υπο Ιεράς Συνόδου Αρχιερέων.

B) Σύνταγμα 1864.

Άρθρο 1.

Η επικρατούσα θρησκεία εν Ελλάδι είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας πάσα δε άλλη γνωστή θρησκεία είναι ανεκτή και τα της λατρείας αυτής τελούνται ακωλύτως υπό την προστασίαν των νόμων, απαγορευομένου του προσηλυτισμού και πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσης θρησκείας

Άρθρο 2.

Η Ορθόδοξος Εκκλησία της Ελλάδος κεφαλήν γνωρίζουσα τον Κύριο ημών Ιησού Χριστόν υπάρχει αναποσπάστως ηνωμένη δογματικώς μετά της εν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης και πάσης ομοδόξου του Χριστού Εκκλησίας τηρούσα απαρασαλεύτως, ως εκείνοι, τους τε ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τας ιεράς παραδόσεις, είναι δε αυτοκέφαλος, ενεργούσα ανεξαρτήτως πάσης άλλης Εκκλησίας τα κυριαρχικά αυτής δικαιώματα και διοικείται υπό Ιεράς Συνόδου Αρχιερέων. Οι λειτουργοί όλων των ανεγνωρισμένων θρησκειών υπόκεινται εις την αυτήν υπό της πολιτείας επιτήρησιν, εις ην και οι λειτουργοί της επικρατούσης θρησκείας.

Γ) Σύνταγμα 1911.

Άρθρο 1.

Η επικρατούσα θρησκεία εν Ελλάδι είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας του Χριστού Εκκλησίας πάσα δε άλλη γνωστή θρησκεία είναι ανεκτή και τα της λατρείας αυτής τελούνται ακωλύτως υπό την προστασίαν των νόμων, απαγορευομένου του προσηλιτισμού και πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσης θρησκείας.

Άρθρο 2.

Η Ορθόδοξος Εκκλησία της Ελλάδος κεφαλήν γνωρίζουσα τον Κύριο ημών Ιησού Χριστόν υπάρχει αναποσπάστως ηνωμένη δογματικώς μετά της εν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης και πάσης ομοδόξου του Χριστού Εκκλησίας τηρούσα απαρασαλεύτως, ως εκείνοι, τους τε ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τας ιεράς παραδόσεις, είναι δε αυτοκέφαλος, ενεργούσα ανεξαρτήτως πάσης

άλλης Εκκλησίας τα κυριαρχικά αυτής δικαιώματα και διοικείται υπό Ιεράς Συνόδου Αρχιερέων. Οι λειτουργοί όλων των ανεγνωρισμένων θρησκειών υπόκεινται εις την αυτήν υπό της πολιτείας επιτήρησιν, εις ην και οι λειτουργοί της επικρατούσης θρησκείας.

Το κείμενον των Αγίων Γραφών τηρείται αναλλοίωτον. Η εις άλλο γλωσσικόν τύπο απόδοσις τούτου, άνευ προηγουμένης εγκρίσεως της Εκκλησίας της απαγορεύεται απολύτως.

Δ) Σύνταγμα 1927

Άρθρο 1.

Επικρατούσα θρησκεία εν Ελλάδι είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστου Εκκλησίας.

Η Ορθόδοξος Εκκλησία της Ελλάδος υπάρχει αναποσπάστως ηνωμένη δογματικώς μετά της εν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης και πάσης ομοδόξου του Χριστού Εκκλησίας τηρούσα απαρασαλεύτως, ως εκείναι, τους τε ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνας και τας ιεράς παραδόσεις. Είναι δε αυτοκέφαλος, ενεργούσα ανεξαρτήτως πάσης άλλης Εκκλησίας τα κυριαρχικά αυτής δικαιώματα και διοικείται υπό Ιεράς Συνόδου Αρχιερέων. Οι λειτουργοί όλων των ανεγνωρισμένων θρησκειών υπόκεινται εις την αυτήν υπό της πολιτείας επιτήρησιν, εις ην και οι λειτουργοί της επικρατούσης θρησκείας.

Το κείμενον των Αγίων Γραφών τηρείται αναλλοίωτον. Η εις άλλον γλωσσικόν τύπον απόδοσις τούτου, άνευ της προηγουμένης εγκρίσεως της Εκκλησίας, απαγορεύεται απολύτως.

Ερμηνευτική δήλωσις επί του άρθρου 1. Εις την αληθή έννοια του άρθρου 1 δεν αντίκειται η εν ταις Νέαις Χώραις Εκκλησιαστική κατάστασις.

Ε) Σύνταγμα 1952.

Άρθρο 1.

Επικρατούσα θρησκεία εν Ελλάδι είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστου Εκκλησίας πάσα δε άλλη γνωστή θρησκεία είναι ελευθέρα και τα της λατρείας αυτής τελούνται ακωλύτως υπο την προστασίαν των νόμων „απαγορευόμενου του προσηλυτισμού και πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσης θρησκείας.

Άρθρο 2.

Η Ορθόδοξος Εκκλησία της Ελλάδος, κεφαλήν γνωρίζουσα τον Κύριον ημών Ιησουν Χριστόν, υπάρχει αναποσπάστως ηνωμένη δογματικώς μετά της εν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης και πάσης ομοδόξου του Χριστού Εκκλησίας τηρούσα απαρασαλεύτως, ως εκείναι, τους τε ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνας και τας ιεράς παραδόσεις, είναι δε αυτοκέφαλος, ενεργούσα ανεξαρτήτως πάσης άλλης Εκκλησίας τα κυριαρχικά αυτής δικαιώματα και διοικείται υπό Ιεράς Συνόδου Αρχιερέων. Οι λειτουργοί όλων των ανεγνωρισμένων θρησκειών υπόκεινται εις την αυτήν υπό της πολιτείας επιτήρησιν, εις ην και οι λειτουργοί της επικρατούσης θρησκείας.

Το κείμενο των Αγίων Γραφών τηρείται αναλλοίωτον. Η εις άλλον γλωσσικόν τύπο απόδοσις τούτου, άνευ εγκρίσεως της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος και της εν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, απαγορεύεται απολύτως.

Ερμηνευτική δήλωσις. Εις την αληθή έννοια του άρθρου δεν αντίκειται η εις τας Νέας Χώρας Εκκλησιαστική κατάστασις.

ΣΤ) Σύνταγμα 1968.

Άρθρο 1.

1. Επικρατούσα θρησκεία εν Ελλάδι είναι η της Ανατολικής Ορθόδοξης του Χριστού Εκκλησίας. Ο προσηλυτισμός και πάσα άλλη επέμβασις κατά της επικρατούσας θρησκείας απαγορεύεται.

2. Η Ορθόδοξος Εκκλησία της Ελλάδος, κεφαλήν γνωρίζουσα τον Κύριο ημών Ιησού Χριστον, υπάρχει αναποσπástως ηνωμένη δογματικώς μετά της εν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης και πάσης ομοδόξου του Χριστού Εκκλησίας. Τηρεί απαρασαλεύτως, ως εκείναι, τους περί το δόγμα και την λατρείαν ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνας και τας ιεράς παραδόσεις. Είναι αυτοκέφαλος, ασκεί ανεξαρτήτως πάσης άλλης Εκκλησίας τα κυριαρχικά αυτής δικαιώματα και διοικείται υπό Ιεράς Συνόδου Αρχιερέων.

3. Η υφισταμένη εις ορισμένας περιοχάς του Κρατους εκκλησιαστική κατάστασις δεν αντίκειται εις τας διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου.

4. Το κείμενον των Αγίων Γραφών τηρείται αναλλοίωτον. Η εις άλλον γλωσσικόν τύπο απόδοσις τούτου, άνευ εγκρίσεως της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος και της εν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης του Χριστου Εκκλησίας, απαγορεύεται απολύτως.

5. Σχέδιον ή πρότασις νόμου περί οργανώσεως και διοικήσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος, δεν εισάγονται προς συζήτησιν εις την Βουλήν άνευ γνωμοδοτήσεως της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου, υποβαλλομένης εντός είκοσιν ημερών από της περιελεύσεως των εις αυτήν ή μετά την πάροδον της προθεσμίας ταύτης απράκτου.

Άρθρο 16.

1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως είναι απαραβίαστος.

2. Πάσα γνωστή θρησκεία είναι ελευθέρα και τα της λατρείας αυτής τελούνται ακωλύτως υπό το κράτος και την προστασίαν των νόμων.

3. Οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται εις την αυτήν προς τους λειτουργούς της επικρατουσας θρησκείας υπό του Κράτους επιτήρησιν.

4. Η ασκησις των θρησκευτικών καθηκόντων είναι ελευθέρα, δεν επιτρέπεται όμως κατ αυτήν προσβολή της δημοσίας τάξεως ή των χρηστών ηθών ή των εθνικών συμβόλων.

5. Ουδείς δύναται ένεκα των θρησκευτικών αυτού πεποιθήσεων να απαλλαγεί της εκπληρώσεως των προς το Κράτος καθηκόντων ή να αρνηθή την εφαρμογήν των νόμων.

6. Ουδείς όρκος επιβάλλεται άνευ νόμου ορίζοντος και τον τύπον αυτού.

Ζ) Σύνταγμα 1975.

Άρθρο 3.

1. Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας ,που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού, τηρεί απαρασάλευτα ,όπως εκείνες , τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Είναι αυτοκέφαλη, διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των εν ενεργεία Αρχιερέων και από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο που προέρχεται από αυτή και συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας , με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της κθ'(29) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4^{ης} Σεπτεμβρίου 1928.

2. Το εκκλησιαστικό καθεστώς που υπάρχει σε ορισμένες περιοχές του Κράτους δεν αντίκειται στις διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου.
3. Το κείμενο της Αγίας Γραφής τηρείται αναλλοίωτο. Η επίσημη μετάφρασή του σε άλλο γλωσσικό τύπο απαγορεύεται χωρίς την έγκριση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδας και της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη.

Άρθρο 13.

1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι *απαραβίαστη*. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός.
2. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται.
3. Οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας.
4. Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους.
5. Κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο, που ορίζει και τον τύπο του.

Η) ΣΥΝΤΑΓΜΑ 1975-Αναθεώρηση, μεταγλώττιση 1986 & Αναθεώρηση 2001

Άρθρο 3

1. Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, υπάρχει *αναπόσπαστα* ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού. τηρεί *απαρασάλευτα*, όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Είναι αυτοκέφαλη, διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των εν ενεργεία Αρχιερέων και από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο που προέρχεται από αυτή και συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της κθ' (29) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4ης Σεπτεμβρίου 1928.

2. Το εκκλησιαστικό καθεστώς που υπάρχει σε ορισμένες περιοχές του Κράτους δεν αντίκειται στις διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου.

3. Το κείμενο της Αγίας Γραφής τηρείται αναλλοίωτο. Η επίσημη μετάφρασή του σ' άλλο γλωσσικό τύπο απαγορεύεται χωρίς την έγκριση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδας και της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη.

Άρθρο 13.

1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι *απαραβίαστη*. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός.
2. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται.
3. Οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας.

4. Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους.
5. Κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο που ορίζει και τον τύπο του.